

АРХЕОЛОГИЯ

КНИГА

2

1994

Редакцията на „Археология“ приема за обсъждане материалите, представени на български език в 2 екз. (*текст и научен апарат*) на машина (страница от 30 реда по 66 удара) с качествени за отпечатване *образи, списък на образите* (2 екз.) и *резюме* (3 екз.). Преводи на материалите от чужд на български език и преписване на машина редакцията не извършва.

La rédaction d'Археология accepte les matériaux pour être examinés, présentés **en langue bulgare** en 2 ex. (*texte et appareil scientifique*) dactylographiés (page de 30 lignes — 66 frappes), accompagnés de *figures* propres à être imprimées, *liste des figures* (2 ex.) et *résumé* (3 ex.). La traduction en bulgare et les textes dactylographiés doivent être assurés par l'auteur.

На корицата

Бронзов бюст-тежест от Филипопол, V в. Археологически музей, Пловдив

Снимка Яник Трангьозов

Sur la couverture

Torse-poids de bronze de Philippopolis, Ve s. Musée archéologique, Plovdiv

Photo Yanik Trangiozov

Съдове с формата на човешки или антропоморфен бюст от римските провинции Мизия и Тракия

РОСИЦА НЕНОВА-МЕРДЖАНОВА

От Мизия и Тракия са известни над тридесет съда с форма на човешки или антропоморфен бюст. Такива се срещат много често и в останалите части на Римската империя. Подобни съдове се появяват в различни периоди и култури, но тези от римската епоха са особено забележителни. Те представляват различни персонажи: богове, сатири, младежи, негри и др. Обикновено съдовете имат малко, шарнирно прикрепено капаче, оформено като част от главата. Вместо него, някои имат тесен цилиндричен израстък. Съдовете имат подвижна дъговидна дръжка, преминаваща през халки, разположени от двете страни на капака. Някои екземпляри имат равно дъно, а други са припоени върху поставка.

Съществуват различни мнения относно употребата на съдовете-бюстове. Интерпретацията на тяхната функция варира между съдове за съхраняване на течности или различни вещества, кадилници и теглилки.

Основание тези предмети да бъдат смятани за кадилници някои автори търсят в поставката, която би могла да служи за изолация, при поставянето му върху повърхност¹. Трябва обаче да се съгласим с мнението, че те не са изпълнявали тази функция, тъй като повечето не са имали поставка, по тях не са открити следи от сажди, а също и защото от горещината сребърните инкрустации, с които са украсени някои екземпляри, биха се повредили².

Съществуват съдове-бюстове, изпълнени с олово и превърнати в тежести за теглилки с лост³, които вероятно са били окачвани за дръжките или за халките⁴. Тази употреба обаче със сигурност е била вторична.

Широко разпространена е тезата, че в съдовете-бюстове са били съхранявани течности или вещества, но са различни мненията за това, какви са били те. Според една група автори в тях са държани благовонни зърна за горене и оформянето на някои екземпляри като негри отразява екзотичния произход на семената⁵. Съществуват обаче факти, които показват, че тези съдове не са били използвани в домашна обстановка, а са били пренасяни на разстояние. За това говори формата на дръжката, която е много по-пригодна за хващане, отколкото за окачване, както и фактът, че някои съдове, очевидно употребявани по-дълго време, показват следи от изтъркване на халките и на стените.

Не е приемливо и мнението, че тези съдове били използвани за съхраняване на мехлеми, тъй като вътрешната им повърхност е твърде неравна⁶. В тях явно не са държали и парфюми, тъй като шарнирно прикрепеното капаче обикновено не затваря плътно отвора⁷.

Много автори смятат, че разглежданите предмети отразяват една многовековна традиция за употреба на антропоморфни съдове за съхраняване на масло, употребявано на

палестрата и в банята, но не предлагат достатъчно доказателства в нейна подкрепа⁸. Наистина редица факти потвърждават това предположение. Формата, устройството и размерите са подходящи за съхраняване на масло. Тежкият капак добре затваря съда и не позволява разплискването на течността. Доказана е и връзката между тях и други принадлежности, използвани в банята — във всички гробове от Мизия и Тракия (а те са петнадесет), в които имало съд-бюст е открита поне една стригила.

Съдовете с вертикален цилиндричен издатък на главата са имали същото предназначение, тъй като те са оформени по идентичен начин, както тези с кръгъл отвор, имат подобни размери и също показват следи от изтъркване. Тяхното устройство ги сближава с *ampullae oleariae* — съдове с различна, най-често издължена форма на тялото и високо, тясно устие. Изглежда, тук става дума за влияние от по-стария вид съдове, които са имали същата функция.

Тъй като съдовете-бюстове от Мизия и Тракия показват значителни разлики в качеството, детайлите при тяхното оформяне и украсата, те не биха могли да се разделят въз основа на стилови особености. Устройството им — наличието или отсъствието на поставка, оформлението на устието и на дръжката — също не може да бъде признак за групиране, тъй като във връзките между тези белези няма определена зависимост. Единственият критерий за групиране остава типът изображение, още повече, че между оформянето и функцията на съдовете може да се открие връзка.

Бюстове на млади, необлечени мъже

Съдовете от тази група са сред най-разпространените в Римската империя. От Мизия и Тракия са известни шест такива съда. Фактът, че те са били използвани на палестрата и в банята вероятно е бил причина за оформянето им по този начин. Палестрата е била мястото, на което са се съсредоточавали тренировките на младежите, както и хомосексуалният живот⁹. Фокус на хомосексуалните отношения в Рим били и баните¹⁰. Ето защо изглежда правдоподобно, съдовете, употребявани на тези места да отразяват по специфичен начин живота там.

Това предположение се потвърждава и чрез един сфероиден съд от Белгия¹¹, който, макар и с различна форма, е имал същото предназначение. Върху този съд релефите са разположени в два пояса — в долния има изображения на философи, а в горния

четири групи от възрастни голи мъже в акт с млади момчета.

Така може да се обясни и забележимото влияние на портрета на Антиной — любовникът на император Хадриан — върху съдовете. Нито един от бюстовете не може да се идентифицира като Антиной, но те явно наподобяват този широко разпространен в скулптурата тип през II в. Това особено добре личи, ако се направи сравнение с портрети на Антиной, при които буйната коса пада на къдрици по врата и раменете¹².

При много съдове-бюстове, около шията се вижда връвчица с висулка отпред. Интересно е да се отбележи, че такива са открити в римски бани. От канала, отвеждащ водите от банята в Йорк, Уелс, произхождат две златни висулки¹³. Едната има форма на сфера с разширение в горния край и прилича много на изобразените върху съдовете от с. Върбовка¹⁴ и от Кабиле¹⁵. Другата има форма на гладък цилиндър, който е бил окачен да виси хоризонтално. Този тип виждаме при съда от гр. Стралджа¹⁶. При някои бюстове ясно се вижда, че става дума за амулет, окачен на връвчица, а не за метална огърлица. При някои екземпляри висулките са оформени като амфорка или лулула. Пандантивите от първия вид са били много популярни в античността, тъй като се е вярвало, че имат свойства на амулети¹⁷. Същото се е смятало и за лулулата, която е била възприета като тип от Западна Азия¹⁸. Най-вероятно е в баните пандантивите-амулети да са играели същата роля, както пръстените с геми, откривани много често на тези места. Очевидно къпещите се са имали навика да ги носят там въпреки риска да ги изгубят. Тези талисмани били нужни, за да носят късмет в игрите на щастие, които се играели там и за да защитават голите къпещи се от лошите сили, тъй като се вярвало, че в това си положение те са по-уязвими¹⁹. Тези данни подкрепят хипотезата, че съдовете-бюстове изобразяват посетители в баните.

Бюстове на млади мъже с наметната небрида или дреха

Повечето съдове от тази група представляват бюстове на млади мъже, наметнати с небрида, които обаче не притежават черти, характерни за персонажите от Дионисовия тиас (дълги уши, рога, брадавици). Най-вероятно това са изображения на млади мъже, повлияни от обичайната за портрета на Антиной иконография. Съдовете от Кабиле и Созопол²⁰ чрез леко наведената и извита на една страна глава силно наподобяват на някои от статуите на Антиной, където той е

представен с небрида, наметната през лявото рамо и с коса на големи кичури, която не достига до раменете²¹.

Някои от бюстовете са наметнати не с небрида, а с дреха и наподобяват на Антиной с наметка през дясното рамо²². Особено интересно е едно изображение на младия Антиной, представен като Дионис²³, при което трябва да се обърне внимание на начина на представяне на косата. Върху челото, почти до веждите, пада ред кичури, чиито краища са завити надясно, а над него следва друг ред, завити в обратна посока. Положението на главата и представянето на прическата на съда от Рила²⁴ силно наподобяват на това изображение.

Бюстове на мъже и деца от черната раса

Немалко съдове както от Тракия и Мизия, така и от цялата Римска империя, представляват бюстове на мъже и деца от черната раса. Много автори обръщат внимание на този факт, но само някои се опитват да го обяснят. Съществува мнение, че тези изображения са свързани с източника на парфюмите, мехлемите или благовонията, които са били съхранявани в тях²⁵, тази хипотеза обаче е несъстоятелна, тъй като в съдовете от този вид, както беше посочено, се е съхранявало масло.

Обяснението за оформянето на тези съдове като негри трябва отново да бъде потърсено във връзка с тяхната функция и с мястото, където те са били употребявани. Къпещите се обикновено били придружавани от роби-помощници²⁶, които са носели принадлежностите за баня, а именно комплекта купа с плоска дръжка, съд за масло и няколко стригили.

Убедителен пример за това, че негрите-роби са присъствали в банята ни дава една мозайка от къщата на Менандър в Помпей, която се намира на прага на калдариума на банята²⁷. Мозайката представлява итифалически негрър с къса препаска, носещ в двете си ръце по един аскос. Точно под него е изобразена една ампула със сферично тяло и тясно устие, обградена от двете страни от по две стригили. Смятало се е, че итифалическите негри, изобразени на прага на баните, имали профилактично (апотропейно) значение²⁸.

Възможно е съдът, употребяван в банята, да е приел формата на този, който е отговарял за него. Възможно е също да се е вярвало, че самият съд е притежавал апотропейни функции, така както изображенията на негри в баните и както негрските глави, носени като пандантиви, обеци и огърлици

Разбира се, трябва да се зачете и фактът, че ролята на негроидния тип в античното изкуство и античните художествени занаяти е била традиционна. Най-вероятно съдовете от разглеждания тип били оформяни като негрски бюст под комплексното влияние на тези причини.

Бюстове на божества и персонажи от митологията

От различни части на Римската империя са известни съдове, представляващи бюстове на божества. Към тях обаче не можем да причислим със сигурност описаните по-горе изображения на млади мъже с праметната през рамото небрида, често идентифицирани с Дионис. При никой от бюстовете от Мизия и Тракия на главата няма бръшлянов венец — символ, характерен за този бог, а пък при някои около врата има верижка с амулет — нещо недопустимо за божество.

Един съд от Кюстендил²⁹ представлява бюст на Херакъл с наметната върху главата и раменете лъвска кожа, чиито предни лапи са завързани на гърдите. Този факт не е изненадващ, тъй като този митичен герой е бил легендарният основател на олимпийските игри и се е смятал за патрон на палестрата³⁰. Баните също били под негово покровителство и някои от тях му били посвещавани³¹. Мотиви, свързани с Херакъл, в които е вложен същия смисъл, са характерни и за сфероидни съдове с дълговидна дръжка и за стригили, които също са били употребявани на палестрата и в баните.

Към разглежданата група от Мизия и Тракия принадлежат и два съда, представляващи персонажи от Дионисиевия тиас. Единият е оформен като бюст на млад сатир³² и представлява най-качественият и красив познат екземпляр. Другият е бюст на Силен³³ и също е с отлична изработка. Изображения като последното са били широко разпространени из империята. По този начин били оформяни не само съдове, но и други предмети като украса за мебели и колесници³⁴, което ни кара да смятаме, че този екземпляр представлява по-скоро модерно за времето изображение, отколкото такова, отразяващо функцията на съда.

Съдове-бюстове не са открити в градовете около Везувий, което говори, че тяхната употреба започва след третата четвърт на I в. Те се датират от повечето автори във II и III в., като мнозина смятат, че са били произвеждани в Хадриановата епоха, тъй като личи влиянието на широко разпространените из империята портрети на Антиной³⁵ — една теза, която е съвсем оправдана.

Три съда от България са открити в гробове заедно с монети: един с монета на Хадриан от 119 г.³⁶, един с монета на Антонин Пий (138—161)³⁷ и един с монети на Луций Вер (161—169), Септимий Север (193—211) и на Гета (209—212)³⁸ (по последния има следи от дълга употреба).

При датирането на съдовете-бюстове винаги, трябва да се има предвид, че тези скъпи бронзови предмети обикновено са имали дълъг живот и често са били доста износени и поправени. Такъв е например случаят с бюста от Принстън Арт Мюзийм, при който дъното е било заменено след повреда с част от военна диплома, издадена в първите години на III в.³⁹

Данните говорят, че съдовете-бюстове възникват и се употребяват паралелно със съдовете със сфероидно тяло и една дъговидна дръжка, като двата вида са имали една и съща функция и са изместили от употреба типа с тясно устие, наричан „ампула“.

Центровете на производство на съдовете-бюстове са били многократно коментирани, но все още не се е достигнало до сигурни заключения. Предполага се, че Александрия е един от тях, тъй като тя е била център на търговията с парфюми и масла и там са били открити много бронзови и керамични съдове-бюстове⁴⁰. Допуска се също, че такива са били произвеждани и в Мала Азия⁴¹.

По-ниското качество на някои съдове-бюстове от западните части на империята предполага, че те са произведени в някоя провинция, например Галия⁴². Вероятно такива са били произвеждани и в Панония.

Съществува предположение, че съдове-бюстове били правени и в някои градове в Тракия⁴³, но достатъчно доказателства съществуват само за Пауталия. Няколко съда, открити там, показват черти, характерни за провинциална работилница: бюстовете не са моделирани прецизно и не е обърнато достатъчно внимание на детайлите — гърдите и огърлиците например са представени чрез гравирание. Съдът-бюст, представляващ Херакъл, е много сходен с един бюст-украза на колесница, намерен в Пауталия.

Повечето бюстове от Мизия и Тракия произхождат от гробове. Контекстът, в който са открити потвърждава, че те представляват един от трите вида бронзови съдове, предназначени за пренасяне на масло до палестрата и до банята. Инвентарът от могилените гробове показва, че са били употребявани според тяхното предназначение и този факт свидетелства, че римският начин на живот е бил широко разпространен и възприет от местното население в двете провинции.

¹ Относно това вж. P. Goessler. *Antike Büstengefäße aus Metal.* — *Antike Plastik*, Walter Amelung, Berlin — Leipzig, 1928, p. 78.

² Ibid. p. 85.

³ H. Menzel. *Die römischen Bronzen aus Deutschland.* Vol. 2, Mainz, 1966, No 170; E. Bafelon, J. A. Blanchet. *Catalogue des bronzes antiques de la bibliothèque nationale.* Paris, 1895, No 472.

⁴ F. Jones. *A Bronze Head Vase.* — *Record of the Art Museum Princeton University*, 46, No 2, 1987, 17.

⁵ P. Goessler. *Op. cit.*; A. Radnoti. *Die römischen Bronzegefäße von Panonien.* — *Dissertationes Pannonicae*, 1938, Ser. II, No 6, 172 und Bem. R. Fleischer. *Die römischen Bronzen aus Österreich.* Mainz, 1967, No 181.

⁶ R. Fleischer. *Op. cit.*, p. 135.

⁷ P. Goessler. *Op. cit.*, p. 78.

⁸ F. Jones. *Op. cit.*, p. 17; L. van den Hurk. *The Tumuli from the Roman period of Esch, province of North Brabant.* — *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, 23, 1973, p. 213; K. Majewski. *Brazowe balsamaria antropomorficzne w cearswie rzymskim.* — *Archaeologia Warszawa*, 14, 1963, p. 106.

⁹ R. Lambert. *Beloved and god: the story of Hadrian and Antinous.* London, 1984, p. 79.

¹⁰ Ibid., p. 83.

¹¹ G. Faider-Feytmans. *Les bronzes romains de Belgique.* Mainz, 1979, p. 178, pl. 145, 146.

¹² R. Lambert. *Op. cit.*, fig. 8; fig. 60.

¹³ A. MacGregor. *Finds from a sewer system and an adjacent building in Church street, vol. 1.* — *The archaeology of York*, 17, 1975, p. 11; fig. 8, 71—72.

¹⁴ Ch. Danoff. *Grabfund aus Warbovka in Nordbulgarien.* — *Archäologischer Anzeiger*, 52, 1937, p. 339, Abb. 1; Abb. 2.

¹⁵ Д. Гетов. *Тракийски могилен некропол от римската епоха при Кабиле.* — В: Кабиле. Т. 1. С., 1982, 58, табл. XXVI.

¹⁶ Д. П. Димитров. *Могилен гробна находка от с. Стралджа, Ямболско.* — ИБАИ, 1932/1933, 389, обр. 140.

¹⁷ R. Higgins. *Greek and Roman jewellery.* London, 1961, p. 163.

¹⁸ Ibid., 154. Изказвам благодарност на г-жа М. Димитрова, която ми даде сведения за амулетите през античността.

¹⁹ J. Zienkiewicz. *The legionary fortress baths at Caerleon, Caerdydd.* 1986, p. 19.

²⁰ М. Лазаров. *Римски гробове от Созопол.* — ИАИ, 1972, с. 153, обр. 1—3.

²¹ R. Lambert. *Op. cit.*, fig. 28.

²² Ibid., fig. 30.

²³ Ibid., fig. 30; fig. 60.

²⁴ Ив. Велков. *Антични паметници от България.* — *Годишник на народния музей за 1921 г.*, 1922, с. 202, обр. 207.

²⁵ D. G. Mitten. *Classical Bronzes.* Museum of Art, Rhode Island, School of Design, Providence 1975, p. 64.

²⁶ F. Snowden. *Blacks in Antiquity: Ethiopians in the Greco-Roman Experience.* Cambridge, Massachusetts, 1970, p. 187 and fig. 56.

²⁷ A. Maiuri. *La casa del Menandro e il suo Tesoro di argenterie.* Roma, 1933, 147, fig. 68.

²⁸ F. Snowden. *Op. cit.*, chapter II, note 4.

²⁹ Исторически музей Кюстендил, инв. № 1108.

³⁰ J. Zienkiewicz. *Op. cit.*, p. 159.

³¹ Ibid., p. 159 and note 16.

³² B. Filov. *L'art antique en Bulgarie.* Sofia, 1925, p. 65, fig. 53.

³³ Ch. Danoff. *Op. cit.*, 347, Abb. 8.

³⁴ Ch. Beube-Piccot. *Les bronzes antiques du Maroc.* vol. 2, Rabat, 1975, tabl. 68, tabl. 69.

³⁵ J. Sieveking. *Die Bronzen des Sammlung Loeb.* München, 1913, p. 73; J. Balty. *Balsamaires antropomorphes du monde romain.* — *Jahr buch des Romisc-*

Germanischen Zentralmuseums Mainz 20, 1975, p. 263.

³⁶ Ат. Ангелов. Спасителни разкопки в м. Кабата при гр. Девня. — АОР, 1987.

³⁷ М. Мирчев. Три гробни находки край Варна. — ИИМВ, 1969.

³⁸ Ch. Danoff. Op. cit.

³⁹ F. Jones. Op. cit., p. 17.

⁴⁰ K. Majewski. Op. cit., p. 99, notes 17—20; J. Balty. Balsamaire anthropomorphe du monde romain. — Jahrbuch des Romisch-Germanischen Zentralmuseum Mainz, 20, 1975, p. 264.

⁴¹ Majewski. Op. cit., p. 100, note 23.

⁴² Ibid., p. 104; J. Balty. Op. cit., p. 264.

⁴³ K. Majewski. Op. cit., p. 102.

Des vases en formes de torse humain et anthropomorphe venant des provinces romaines la Mésie et la Thrace

R. NENOVA-MERDJANOVA

(Résumé)

La Mésie et la Thrace ont livré plus de trente vases en forme de torse humain ou anthropomorphe, la forme de l'ouverture, la fixation des manches et le mode même de la fabrication présentant peu de différences, certains étant soudés à des supports élevés. Ces vases servaient à conserver et transporter de l'huile utilisée au cours de manifestations sportives sur la palestres, ainsi que dans les bains. Les torses peuvent être divisés en groupes selon les personnages qu'ils incarnent : de jeunes hommes, des enfants et des Noirs âgés, des héros mythiques, un lien existant certainement

entre la fonction des vases et leur modelage. Les vases-torses provenant de la Bulgarie sont datés du IIe au début du IIIe siècle. Si la plupart sont importés, il existe quand même des données que de tels ont aussi été fabriqués dans la région de Pautalia. Les pièces livrées par le tumulus où les vases-torses ont été trouvés viennent montrer que ces derniers étaient utilisés en fonction de leur destination. Un fait montrant que le mode de vie romain était largement diffusé et adopté par la population locale des deux provinces.

Долнодунавският лимес в карти от XV—XVIII в.

РУМЕН ИВАНОВ

Земите на Балканския п-ов са изобразени в редица западноевропейски карти от XV—XVIII в. В много от тях планините, моретата, реките, селищата, стратегиите и провинциите са изписани с техните антични имена. Описанието в тези исторически печатни карти се отнася към времето на Принципата и Домината (I—VI в.). В други карти наред с античните имена се срещат и по-нови, отнасящи се към времето на изготвянето им. В тази статия се спираме подробно върху крепостите по долния Дунав в границите на дн. България — една ивица от около 470 км от Дортикум (при с. Връв, Видинско) до Дуросторум (Силистра). Наистина не бе в състояние да се прегледат всички карти, намиращи се в библиотеки и частни сбирки извън нашата страна, но са използвани най-известните произведения на картографи, историци, географи и др. от Западна Европа през посочения по-горе период. В настоящата работа са използвани исторически карти от

четири главни източника: от Отдел „Карти и графики“ при Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ (НБКМ)¹, част от колекцията на д-р Симеон Симов от Хамбург², един факсимиле-атлас на Лазар Лакров (Геолого-географски факултет, СУ „Св. Климент Охридски“), ползвал карти от архиви в София и Будапеща³, както и статии на Боян Бешевлиев⁴.

Ще започнем с т. нар. „Девета европейска карта“ на Клавдий Птолемей, включена в неговата „География“. Издател е римлянинът Якобус Ангелус в 1478 г. (Claudius Ptolemaeus. NONA EUROPE TABULA. Roma, Jacobus Angelus, 1478)⁵. Според най-новите изследвания Птолемей е живял между 87—150 г. пр. н. е., така че неговите описания са през управлението на императорите Хадриан (117—138) и Антонин Пий (138—161), със съдействието на римската администрация⁶. Ще се спрем накратко върху тази преиздадена карта, защото през Ренесанса много

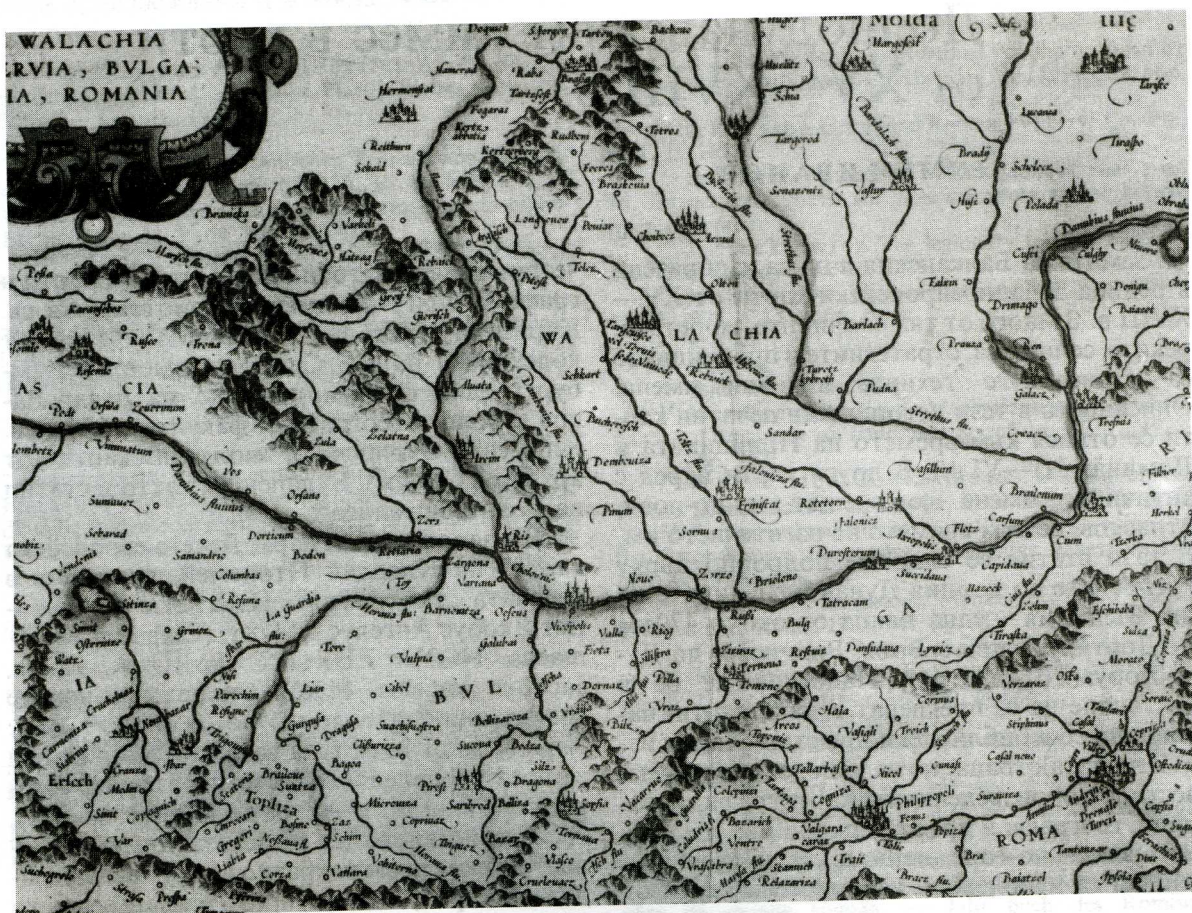
европейски картографи са изготвяли своите атласи, черпейки данни от Клавдий Птолемей*. Дунав (Danubius fluvius) и Стара планина (Aemus mons) са представени схематично, като последната не се опира до Черно море, а спира около Develtus colo(n)ia (дн. Дебелт, Бургаско). Реката Ciabrus flu(vius) (Цибрица)⁷ служи за граница на Горна и Долна Мизия (MYSIA SUPERIOR, MYSIA INFERIOR, като Inferior е написано отдясно наляво — ROIREFNI). В границите на Горна Мизия са поставени две крепости, които влизат в днешните български земи. Това са Dorticum⁸ и Rhetiaris Mysorum (Рациария мизийска, дн. с. Арчар, Видинско)⁹. Под Рациария с големи букви е написано племето MYSI. Следват Regianum (Козлодуй)¹⁰ и Oescus Triballorum (Ескус на трибалите, при с. Гиген, Плевенско). Под Ескус е изписано племето DIMENSII, а над него TRIBALLI. В източна посока идват Diacum¹¹, който в „География“ III, 10, 5, е Димон (на лат. ез. Димум, Белене) и Nove (Novae, на 4 км източно от Свищов). По реката надолу продължават Trimanium (Trimammium, с. Пиргово, Русенско)¹² и Tirista (според мен Приста

полис, Сексагинта приста, Русе). Последният лагер по нашия бряг е Dorostolum, legio (Durostorum, Силистра)¹³. Тук искам да отбележа, че при преписването и транскрибирането от гръцки на латински език някои от наименованията на селищата не са преписани правилно, както е у Птолемей. Думата legio (легион) при Дуросторум ни подсеща, че той е бил гарнизон на XI Клавдиев легион. Интересното е, че при другите легионни лагери, като Рациария, Ескус и Нове липсва тази дума.

В колекцията на д-р Симов има още няколко копия на карти на Птолемей, засягащи нашите земи, които аз не съм виждал. Това са: NONA EUROPE TABULA (Nicolaus Germanus, Ulm, 1482), TABULA THRACIAE (Sebastian Münster, Henricus Petri, Basle, 1542), EUROPAE TABULA IX (Girolamo Ruscelli, Venice, между 1561 — 1574), POLONIA ET UNGARIA NUOVA TAVOLA (Girolamo Ruscelli, Venice, между 1561 — 1574), DESCRIPTION NOVELLE D'EUROPE (S. Münster, XVI в.)¹⁴.

Джакопо Гасталди (Jacopo Gastaldi) (1500—1566)¹⁵ е представил в една своя карта от 1584 г. част от Балканския п-в със селищата по Долния Дунав. За съжаление тази негова творба е наситена с много неточности. Названието ѝ е: ROMA/NIAE, / (quae olim

• Обр. 1. Фрагмент от картата на G. Mercator „Walachia, Serbia, Bulgaria, Romania“. Fig. 1. Unfragment de la carte de G. Mercator „Walachia, Serbia, Bulgaria, Romania“

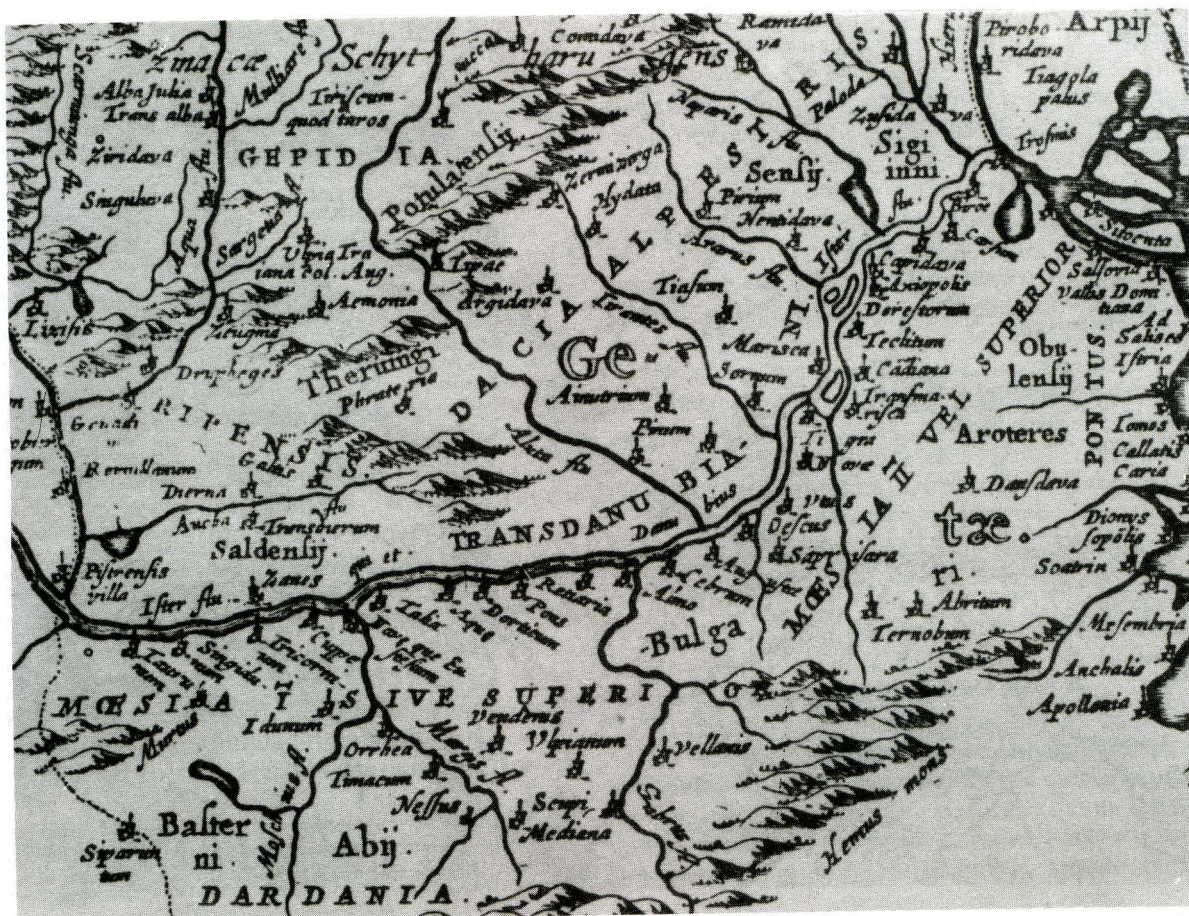
• Обр. 2. Долнодунавският лимес в карта на A. Ortelius (фрагмент). Fig. 2. Le limes du Bas-Danube sur la carte de A. Ortelius (fragment)

Thracia dicta) / VICINA-RVMQVE REGIO / NVM, VTI BVLGARIAE, / WALACHIAE, SYRFI/AE ETC. DISCRIPTION. / Autore Jacopo Castaldo. От античните крепости е отбелязана само Рациария (Retiaria), поставена в областта SILISTRE (?).

Герард (Герхард) Меркатор (Gerhard Mercator) (1512—1594)¹⁶ се смята за един от родоначалниците на тогавашната „модерна“ западноевропейска картография, роден в Рупелмолд (Белгия) и починал в Дуйсбург (Германия). Автор е на значителен брой карти и съставител на атласи. Преиздал е също така и IX карта на Птолемей. В НБКМ има няколко копия от неговите карти, които в общи линии си приличат. Тук ще се спра само на една, излязла в 1589 г.: „Walachia, / Servia, Bulgaria, / Romania“ (обр. 1). Областта между Дунав и Стара планина е отбелязана под името BULGARIA, като в дн. Добруджа е изписано името Syrgia (?), а под нея Sagoga. Стара планина не достига Черно море, както при Птолемей и неговите последователи, а спира при селището Cabyula (несъмнено Кабиле, Ямболско). При изобразяването на Дунав и десните ѝ притоци се забелязват съществени грешки. След кастела Dorticum идва Bodon

(Бонония, Видин) и Retiaria. Източно от последния, при селището Заргона (неизвестно в гръцките и латинските извори) се влива Могава flu. (р. Морава с левия си приток Тоу (?). Източно от Заргона четем Variana (кв. Селановци в Оряхово)¹⁷ и Oescus¹⁸. Последният е поставен западно, вместо източно от р. Ischa (Искър). После идва Никополис (Никопол) и Nove (Нове), поставен на източния бряг на Abiz flu. (?). Покрай Тернова минава река без отбелязано име, която се влива в Russi (Русе). В ареала между Ескус-Гиген и Русе би трябвало да има четири реки (Вит, Осъм, Янтра и Русенски Лом с притоците Бели и Черни Лом). Тук са дадени само две, и то неточно. По-нататък по Дунав следват две селища — Татракам (Тутракан) и Durostorum.

Значително по-богата информация можем да почерпим от картите на фламандец от Антверпен Абрахам Ортелиус (Abraham Ortelius) (1527—1598)¹⁹. Неговото богато творчество било събрано в голям атлас с приложение, наречено „Парергон“, излезли по всяка вероятност в 1624 г. в Амстердам под обширното заглавие „ABRAHAM ORTELII / THEATRI / ORBIS TERRARUM / PARERAGON / sive VETERIS GEOGRAPHICAE / TABULAE / Comentarjjs Geographicis et Historicis illustratae. Editio novissima, Ta-

• Обр. 3. Долнодунавският лимес в карта на P. Kaerius (фрагмент). Fig. 3. Le limes du Bas-Danube sur la carte de P. Kaerius (fragment)

bulis aliquot aucta et variae emendata atque innovata. Cura et studio Baltazaris Moreti. Amsterdani. Тук виждаме преглед от „Певтингеровата карта“ (Tabula Peutingeriana) и по-точно онези сектори от долнодунавския лимес на Горна и Долна Мизия, които касаят нашата тематика. Няма да коментираме тази карта, тъй като имената на кастелите са дадени при цитираната литература за тях в края на статията. „Певтингеровата карта“ има доста преиздания. В колекцията на д-р Симов виждаме едно от тях и по-специално интересуващите ни Сегменти V и VI в едно копие на Маркус Велзерус, издадено в Аугсбург през 1682 г. (Tabula itineraria ex illustri Peutingerorum bibliotheca. Quae augustae vindelicorum. Beneficio marci velseri. Septem-viri augustani. In lucem edita)²⁰.

Много ценна за нас се явява картата на Ортелиус „Старо описание на Дакиите и Мизиите“ („Daciae Moesiarumque Vetus Descriptio. Ex conatibus Abrahami Ortelii. 1595.“)²¹ (обр. 2). Малко след него Петрус Кериус (Petrus Kaerius) (1571—1646?) издава тази карта (1630 г.)²². Съвременните картографи смятат, че той копира напълно Ортелиус, но при едно по-внимателно вглеж-

дане могат да се открият и някои различия (обр. 3). И двамата автори са отбелязали Dorticum. След него в източна посока Абрахам Ортелиус е изрисувал мост, под който пише Pons Traiani Imp(eratoris), т. е. „Мост на император Траян“. При Кериус не е даден знак за мост, а за крепост, под която пише само Pons. Всъщност става дума за големия Траянов мост, построен между двете дакийски войни (101/102—105/106 г.). Той се намира при дн. Турну Северин, където сега се виждат руините на античните селища Дробета на северния бряг и Понтес на южния²³. След неправилно ситуиран мост Ортелиус е означил Bononia²⁴ и Рациария, изписана като „Raetiarum ubi legio XIII“ — „Рациария, където е XIV легион“. Всъщност става дума за legio XIII Gemina, предислоцирал се от Апулум в провинция Дакия в Рациария в 271 г., а не за XIV легион. Това погрешно сведение Абрахам Ортелиус е черпил от „Пътеводителят на император Антонин (Itinerarium Antonini Augusti = I A), където четем: Ratiaria, leg. XIII G. G.“²⁵ Петрус Кериус е пропуснал Бонония, а след Понс е написал Rettaria. Следващото селище на изток, отбелязано и от двамата картографи, е Almo (Almus, дн. Лом)²⁶. След този кастел е ситуирана р. Цибрица, която се влива в Дунав и до средата на П. в. е служила за граница на двете Мизии.

Ортелий е написал *Ciabus et Ceius flu(vius)*, а Кериус — *Suabus fl.* По-нататък все в източна посока са крепостите *Cebrus* (дн. с. Горни Цибър), *Montana*²⁷, *Augustae* (при с. Хърлец, Врачанско)²⁸ и *Variana* (последната изпусната от Кериус). Следва *Oescus* (*colonia Ulpia Oescensium*), единствената колония в Долна Мизия, носеща името на едноименната река (Искър). Тук вместо тракийското название на реката Ескус, Ортелий е написал погрешно *Jatrus et Jeterus flu(vius)*, т.е. Янтра. Петрус Кериус е оставил тази река без име. Дори и реката да бе Искър, Ескус е поставен неправилно западно вместо източно от нея. След това двамата картографи поставят Никополис (Никопол на Дунав, а не Никополис ад Иструм) и *Utus* (с. Милковица, Плевенско), като едноименната река *Utus* (Вит) се влива в Дунав от север (от Дакия), а не от Долна Мизия. По-нататък Ортелий правилно е поставил кастелите *Securisca* (с. Черковница, Никополско)²⁹, *Dimum*, *Diacum Ptolemaei forte* (Белене), *Novae*, *Scaidava* (при с. Батин, Русенско)³⁰, *Trimamnium* (вместо *Trimamnium*, с. Пиргово, Русенско)³¹ и *Sextanta Prista* (*Sexaginta Prista*)³². След Ескус Кериус е означил само Утус и Нове. Все в същата посока (североизток) Ортелиус правилно е сложил *Tigra* (с. Мартен, Русенско)³³ и *Arriagia* (с. Ряхово)³⁴. Непосредствено източно от последното място една река, наречена *Escamus flu.*, се влива в Дунав. Тя преминава през Тернобум. Всъщност тази река не може да бъде нито Ескус, нито Ятрус (Янтра). След това следват кастелите *Transmarisca* (Тутракан)³⁵, следван от *Candiana* (*Candidiana*, с. Малък Преславец, Силистренско)³⁶, *Teclitum* (всъщност *Tegulitium*, с. Ветрен, Силистренско)³⁷ и *Dorostorum* (*Durostorum*). По-нататък продължават укрепвания, които днес се намират в Румъния. След Нове, Петрус Кериус е дал *Tigra*, *Transmarisca*, *Cadiana* (*Kandidiana*), *Теклитум* (*Тегулициум*) и *Dorostorum*.

В една друга карта от същия атлас с приложение „Парергон“ Абрахам Ортелий върху Гърция и Македония — *ΕΛΛΑΣ. Graecia Sophiani. Abrahamo Ortelio descriptore* (оригиналът е от 1596 г. — *ΕΛΛΑΣ. Graecia Sophiani. Ex conatibus geographicis A. Orteli.*). Обаче, в горната северна част съвсем формално са отразени Горна и Долна Мизия. Дадени са само седем крепости: две западно от Цибрица (*Dorticum* и *Rhetiaria*) и пет източно от нея (*Rhelianum*, вместо *Regianum*, *Oescus*, *Diacum*, вместо *Dimum*, *Novae*, *Trimamnium*, вместо *Trimamnium*)³⁸. Тази карта е буквално копирана от англичанина Джон Спид (John Speed) (1552—1629)³⁹, като провинциите и моретата са написани на английски език. На мен ми е известно още

едно копие на френския картограф Жан-Батист Бургинон Д'Анвил (*Jean Baptiste Bourguignon D'Anville*) (1697—1782)⁴⁰. Картата на Спид е от 1626 г. (*ΕΛΛΑΣ, GREECE, Revised by John Speed and are to be Sold by Geo Humble.*), а на Д'Анвил от 1782 г. (*NOVA TOTIUS TERRARUM GEOGRAPHICA AC HYDROGRAPHICA TABULA*).

Безспорно за родоначалник на френската картография се смята Николас Сансон (*Nicolas Sanson*) (1600—1667), родом от малкото селище Абевил, завършил житейския си път като началник на кралската географска канцелария в Париж⁴¹. През последните си години той е работил със синовете си Гилом и Адриен, продължили неговото дело. Картите и атласите на Сансон са били печатани при известния тогава издател Пиер Мариет и синовете му. Също така след кончината му негови произведения били издадени от Доменико де Роси и наследниците му и от Йозеф Пиетрасанта⁴².

Ще се спрем накратко върху картата му „Източен Илирик“, която обхваща 11 провинции на Балканския п-в през IV—VI в. Разбира се, ще акцентуваме върху селищата по десния бряг на Дунав. Пълното заглавие на картата е: „*ILLYRICUM / ORIENTIS. / In quo Partes II / MOESIA et THRACIA. / Provinciae XI. / Moesia Prima sive Superior, / Praevalis, Dardania, / Dacia Rip(en)sis et Mediterranea, / Moesia Sec(un)da, sive Inferior, / et Scythia, / Thracia, Haemimontus, / Rhodope et Europa. / Auctore N. SANSONE, Christianis. Galliarum Regis Geogr. / Lutetiae Parisiorum. / Apud, Petrum Mariette, via Jacobaea, sub Signo Spei. / Cum privilegio Annorum XX. Cordur sculpsit.*“ Точното ѝ издаване не е ясно — 1650, 1664—1667 г. (обр. 4). По десния бряг на Дунав и на юг в дълбочина са изписани имената на провинциите през Принципата и Домината. Река Дунав е представена по-добре от предходните автори, въпреки че липсва характерната извивка източно от Ново село, Видин — Калафат до Лом. След *Dorticum* идва *Boponia* и след това *Raetiaria Mysorum*, както у Клавдий Птолемей. Точно там две много къси реки се вливат в Дунав (всъщност край дн. с. Арчар минава малката р. Арчарица). По-нататък в източна посока четем имената на кастелите *Almus* и *Cebrus*. Непосредствено източно от последния е поставена р. Цибрица (*Cebus, Ciabus, Cius*), която е означена като граница на двете Мизии. Следват крепостите *Augustae*, *Variana forte* et *Regianum*. Тук е допусната малка неточност. Реганум предхожда Вариана. Ескус е изписан, както го е знаел Птолемей (*Oescus Triballorum*). Източно от него е дадена малка река, вливаща се в Дунав. Име не е поставено. Ако допуснем, че това е Искър, то градът трябва да лежи непосредствено до нея. На изток забелязваме мал-

● Обр. 4. „Illyricum Orientis“ на N. Sanson. Fig. 4.
„Illyricum Orientis“ de N. Sanson

кия кастел Utus без едноименната река (Вит), после идва Securisca, където друга река се влива в Дунав, означена без име. Тя идва от Тернобум. Логично е да допуснем, че става дума за р. Янтра. Тя пък се влива в Дунав при кастела Iatrus (с. Кривина, Русенско), който не е изписан въобще върху картата. Продължавайки на изток, четем имената на Dimum, Novae, Trimammium, Tigra, Appiaria, Transmarisca, Candidiana, Teglisium (Tegulitium), Durostorus. Напоследък се приема, че кастелът при с. Малък Преславец се е наричал през Принципата Nigrinianis по името на Marcus Cornelius Nigrinus Curvatus Maternus — първият провинциален управител на създадената през 86 г. провинция Долна Мизия, а от Диоклециан нататък — Candidiana⁴³. Трябва да се каже, че тази карта на Сансон е подробна и добре направена, независимо от някои неточности. Той е ползвал предходните карти на Клавдий Птолемей и различните римски и късноримски итинерарии и списъци. В тази карта има и още нещо интересно. При Доросторус се влива р. Ятрус, което е доста неправилно. Тя обаче идва от югозапад и край нея е разположен град Nicopolis ad Istrum f. ad Iatrum. Това е може би едно от най-ранното

точно в общи линии поставяне на Никополис ад Иструм северно от Хемус, а не южно.

През 1688 г. амстердамският издател Фредерик де Вит (Frederik de Wit) (1616—1689)⁴⁴ отпечатва една историческа карта, която акцентува върху селища, където са станали кръвопролитни битки между християнския и мюсюлманския свят през Средновековието. Заглавието е: „Regni HUNGARIAE et Regionum quae ei quondam fuere unitae, ut TRANSILVANIAE, VALACHIAE, MOLDAVIAE, SERVIAE, ROMANIAE, BULGARIAE, Bessarabiae, CROATIAE, BOSNIAE, DALMATIAE, SLAVONIAE, MORLACHIAE, RAGUSANAE, REIPUBLICAE, Maximaeq Partis, DANUBII FLUMINIS, Novissima Delineatio. Cum Privilegio.“

В този отрязък от картата прави впечатление град Нигеболи (Никопол), където под него в няколко реда се съобщава, че тук била станала страшна битка между Сигизмунд и Баязид в 1396 г. Под Никопол обаче авторът сложил Силистра(!?). Отделено е и специално внимание на Видин (написано е името на Ян Хуниади и годината 1443, както и годината 1689). Поставени са и няколко по-стари крепости. Първата от запад на изток е Ескус, сложен пак неправилно западно от една голяма река, несъмнено Искър, вливаща се в Дунав. Следва Вариана, поставено неточно. Мястото на тази крепост е западно от Ескус.

В една своя карта от 1669 г. абат Мишел Антоан Бодран (Michaelae Antonio Baudrand) (1633—1700)⁴⁵ ни представя диоцезите Тракия и Дакия през късната античност (ROMANI IMPERII / qua ORIENS est / DESCRIPTIO GEOGRAPHICA / Autore Michaelae Antonio Baudrand Pari / sino Abbate de Roboribus et de Gessenis. / ROMAE / Apud Ioanem Iacobus. (Cum priv. S. Pont. anno 1669) (обр. 5).

На мен са ми известни няколко карти на Джакомо Кантели да Виньола от гр. Модена (Giacomo Cantelli da Vignola) (1643—1695)⁴⁶, в които са отразени българските земи. Ще акцентуваме само върху една, отнасяща се пряко към темата: „LA BVLGARIA E LA ROMANIA con Parte di MACEDONIA descritte da Giacomo Cantelli da Vignola suddito.

За съжаление картата не е много точна, но на места са изписани интересни неща. Дунав е даден без характерната извивка около Видин (Viddin). Западно от него е поставено селището Norentin. Според мен тук несъмнено става дума за Флорентин⁴⁷. Срещу него погрешно е сложен гр. Оршова. Река Тимок Timos piccolo fl. се влива перпендикулярно в Lom fl., която пък се влива в Дунав срещу Калафат (?). Източно от Viddin е Bodon — изписани са две селища, вместо едно. След това е изобразен мост, вляво от който е написано Vestigi del Ponte di Trajano („следи от моста на Траян“). И други картографи преди Виньола са ситуиравали този мост неточно. След това са поставени няколко нови селища, между които Арчар (Рацария липсва). Там се влива Ischar fl(uvius) ol(im) Ciabrus, т. е. „Искър, някога Цибър“. Източно от Svistofa идва Novo. След това обаче в непосредствена близост на изток четем Oesical ol(im) Novae („Есикал, някога Нове“). Тук могат да се изкажат две хипотези. Или Джакомо Кан-

- Обр. 5. Диоцезите Тракия и Дакия в карта на М. А. Baudrand. Fig. 5. Les diocèses de Thrace et de Dacie sur la carte de Baudrand

• Обр. 6. Северна България в част от карта на G. Cantelli da Vignola. Fig. 6. La Bulgarie de Nord sur un fragment de la carte de G. Cantelli da Vignola

тели бърка Ескус (под изкривената форма Есикал) с Нове или пък е ползвал „Гетика“ 100—103 на Йорданес, където се говори за селището Еусция—Нове (Euscia—Novae) (Oesical е изписан и от Фредерик де Вит)⁴⁸. Второто изглежда по-вероятно. След това идват непознати за мен селища като Суи, Дримаго, Руси (всъщност Русе), даден във вътрешността. Трансмариска не е отбелязана. Тук четем Татракайн, Тутракан. Вместо Дуросторум четем Durosto. Западно от Дримаго се влива в Дунав реката Ischa ol. Oescus Triballorum, поставена погрешно там.

Голям принос за проучването на българските земи през периода на османското владичество има граф Луиджи Фердинандо Марсили от Болоня (Luigi Ferdinando Marsigli) (1658—1730)⁴⁹, италианец на военна служба в Австрийската империя. Той написва един труд върху р. Дунав от Каленберг (при Виена) до Русе, излязъл окончателно през 1726 г. в Амстердам. В Сегмент VI четем следните наименования на изток от р. Тимок: Novosel, Rakitniza, Fillerun, Vidin. Тук Марсили е допуснал две неточности. Той пише,

че първите две селища са стари римски крепости, но е обърнал вероятно имената на близките едно до друго села Раковица и Ракитница. Второто селище се намира на юг и по-навътре от Дунавския бряг. Селището при вливането на Тимок в Дунав е Куделин (дн. Влашка Раковица). От него на 3 км южно отстои с. Балей, след това в същата посока е Брегово и чак тогава на 3 км от последното е Ракитница, сега квартал на Брегово. Освен това Марсили е разменил по погрешка местата на Novosel (дн. с. Ново село) и Rakitniza (всъщност Вл. Раковица). Кастелът Doticum се намира западно от пристанището на с. Връв, източно от устието на р. Тимок и малко североизточно от с. Куделин (в миналото Вл. Раковица). Това точно ситуиране е направил френският географ Жан Баптист Бургиньон Д'Анвил⁵⁰. Както отбелязват Г. Гунчев и Б. Бешевлиев⁵¹ наред с големите тогава фортове Видин и Никопол Марсили изброява редица крайдунавски селища, където е имало старини — Ракитница, Новосел, Филерун, Вадин (дн. с. Долен Вадин, Valeriana)⁵², Гегенде (Гиген, Ескус), Росцит (Росчук, Русе) и др.

По-долу ще отделя накратко внимание върху една карта на Гийом Делил (Giulielme

De l'Isle) (= Lisle) (1675—1726)⁵³. Тя се нарича: „THEATRUM HISTORICUM / ad annum Christi quadringentesimu / in que / tu IMPERII ROMANI tu BARBARORUM / circumincolentium status ob oculus penitur / PARS ORIENTALIS / Autore GIULLELMO DELISLE / Regiae Scientiarum Academiae Socio / et Primo Regis Geographo / Parisius / Apud Autorem in Ripa vulge / dicta le Quai de l'Horloge / cu Privilegio Regis / ad Vicenium / 1705“ (обр. 7).

Отразени са провинциите, селищата и кастелите на късноримската Източна империя и заобикалящият варварски свят южно и западно от Каспийско и Черно море. В лявата западна крайна част на картата е изписано името THRACIA — обхващаща най-общо земите между Дунав, Бяло море и Пропонтида. Крепостите по десния бряг на Дунав в провинциите Крайбрежна Дакия и Втора Мизия са пет — това са четирите легионни лагера: Retiaria (на XIII двоен легион след 271 г.), Oescus (на V Македонски легион), Novae (на I Италийски легион) и Durostorus (на XI Клавдиев легион)⁵⁴. Петата крепост е Nicopolis (гр. Никопол).

От началото на XVIII в. (1704 г.) датира една английска историческа карта на Балканския п-в и част от Мала Азия през античността. Автор е някой си Смит (Smith)⁵⁵, а

заглавието е: „A NEW MAP / of / Ancient GREECE, THRACE, / MOESIA, ILLYRICUM / and the Isles adjoyning / Dedicated to his HIGHNESS / WILLIAM / Duke of GLOCESTER.“

Дунав е изписан като Danubius sive Ister fl(uvius), а крепостите по десния бряг са твърде малко: Rhetiaria, Oescus, Nicopolis, Durostorum.

Също историческа карта на долнодунавските земи през античността е направил холандецът Захариас Шатлен (Zacharias Chatelein)⁵⁶ в 1720 или най-късно в 1732 г., публикувана в неговия голям „Исторически и модерен атлас“ („CARTE ANCIENNE ET MODERNE DES DIFFERENTS ETATS ET PAIS SITUEZ AU LONG DU DANUBE, POUR SERVIR A L'INTELLIGENCE DE L'HISTOIRE“). Тук забелязваме Рациария, Августе, Вариана, Ескус, Нове и Дуросторум.

Много подробна карта на част от Средна и почти цяла Източна Европа е изготвил Йохан Матиас Хаас (Johann Mathias Haas) (1684—1742) от Аусбург (математик, географ и картограф)⁵⁷. Заглавието е доста обширно,

● Обр. 7. Лявата част от картата на G. De l'Isle.
Fig. 7. La partie gauche de la carte de G. De l'Isle

тъй като обхванатите територии са много големи: „HUNGARIAE ampliori significato et vetris vel Methodicae, complexae REGNA: HVNGARIE, PROPRIAE, CROATIAE, DALMATIAE, BOSNIAE, SERVIAE, BULGARIAE, CVMANIAE, PRINCIPATUM: TRANSSILVANIAE, DESPOTATUS: WALACHIAE, MOLDAVIAE, EXCLUSIS AB EADEM alienatis GALITIA et LVDOMIRIA in suas Provincias ac partes divisae et quoad Imperantes ex AVSTRIACIS, TVRCIS et VENETIS distinctae juncta tamen propter comoditatem ROMANIA vel ROMELIA TVRCICA TABVLA ex recentissimis pariter et antiquissimis relationibus et monumentis concinnata, ac secundum leges Projectionis Stereographicae legitimaе descripta a I. M. Hasio, M. P. P. Curantibus Homanniani Heredibus“ (1744).

В тази карта наред със съвременните селища са дадени и античните имена. Първият кастел е Dorticu(m), поставен неправилно на западния бряг на р. Тимок (Timacus, Timok f.). Следва Видин (Widin), като Bononia е изписана отгатык реката Дунав поради липса на място. Правилно срещу Видин е даден Ка-лафат. По-нататък виждаме една малка река Arizar f., на която е разположено с. Arzar, Ratiaria. Несъмнено това е р. Арчарица, а селото е Арчар. Следващата река в източна посока и в близост е Almus-Lom f. Там, където тя се влива в Дунав на западния бряг, е изписан Lomgrad (не е изписано античното име Almus). Другата река е Ciabrus, Cibriza f. (Цибрица) и селището Ziber, Cebrus castellum), разположено на западния бряг при вливането ѝ в Дунав. Следващата река, десен приток на Дунав, е Ciabrus, Ogost(a) (Огоста). Кастелът Augustae⁵⁸ е поставен неправилно източно от реката. Всъщност той се намира на около 5 км северно от с. Хърлец, Врачанско, и на левия западен бряг на старото корито на Огоста. Така изписано, името Augustae четем в Notitia Dignitatum, Oriens („Списък на служебните рангове, Изток“). Все в същата източна посока четем Variana, Rahova (Оряхово) и Valeriana (първото селище е изписано северно от Дунав поради липса на място). Следва р. Oescus, Isker f. (Искър). Тук с. Гиген и Oescus (изписан също северно от Дунав) са поставени правилно източно от Искър, а не западно, както предходните картографи. Следват Nicopolis (Никопол), Samovnik (Сомовит) и Securisca. Тук има малко разместване. От запад на изток селищата са: Секуриска (между с. Черковица и с. Бяла вода), Сомовит и Никопол. По-нататък виждаме Sistovo, според нас (Свищов) и Dium, Dinium (Белене), където местата на селищата пак са разменени. След това четем три имена, при които няма никаква марки-

ровка за селище. Така не става ясно дали става дума за едно селище с три известни имена или се касае за три отделни селища. Това са: Hora nova (?), Ad Novas⁵⁹ (така е споменат Нове в Певтингеровата карта) и Theodosiopolis. Последният град, наречен след това Панион, е споменат в Hieroclis Synecdemus. Естествено мястото му не е тук, а в провинция Европа. По на изток виждаме р. Янтра с кастела Iatrum (при с. Кривина, Русенско)⁶⁰. Следват Trimam(m)ium и Pristis (Hexantapriatis) (Рyce), Tegrae (Tigra), Appiaria, Transmarisca-Tutrakan, Nigriniana (Nigrinianis)-Candidiana, Tegulicium (Tegulitium), Silistra-Dristra-Durostolum-Durostorum. За отбелязване е също, че р. Дунав е представена значително точно, с изключение на участъка между реките Искър, Вит (Vid, Utus) и Янтра, където коритото на Дунав е изнесено на север. Днешна Северна България на картата е изписана като BULGARIAE REGNUM, а Южна като RUMILIA. С големи букви е написано също TURCIA EVROPAEA. Картата на Хаас е доста добра и точна. Все пак трябва да имаме предвид и времето на изработване. Това е почти средата на XVIII в., когато картографията бележи явен напредък.

Последната карта, на която ще отделя внимание, е дело на Йохан Кристоф Харенберг (Johann Chritoph Harenberg)⁶¹. Не се знае кога точно е живял, но със сигурност се знае, че между 1737—1750 г. е работил при наследниците на големия пруски картограф Йохан Баптист Хоман. Той е съставил и издал при тях две карти, известни като „Турция“ 1741 и „Палестина“ 1744. Ще се спра на първата, като цялото заглавие е: „IMPERII TVRCICI EUROPAEI / TERRA, in primus / GRAECIA / cum confiniis, ad intelligendos / Scriptores N. T. ceterosque Graecos/et Latinos accomodata, / in Vsum PRINCIPIS Iuventutis / in heredem nati, DUCIS / BRVNSVICO-LU-NEVURGI / CAROLI WILHELMI FERDINANDI / adornavit / IOANNES CHRISTOPH HARENBERG / gen. Sch. Insp. et Reg. Scient. / Societ. Berol. Sodal. / Curantibus Hamannianis / Heredibus A. 1741 / Cum privil. / S. C. M.“ (обр. 8).

Долнодунавският лимес на територията на дн. Северна България започва от кастела Дортикум, който тук не е отбелязан. Малко западно от предполагаемото място е поставен Pons Traiani („мостът на Траян“, построен от Аполодор от Дамаск по време на дакийските войни). Първото селище на изток е Ад Аквас (гр. Неготин), следвано от Болония. След това в същата посока продължават: пъзната станция Remededia (при с. Орсоа), Ratiaria и Almus (Almus). Според нас под името Ремедедия трябва да се търси станция-

8

та Реметодия (Remetodia), която се поставя между Рациария и Алмус. По-нататък правилно са ситуйрани Cebrum (Cebrus), Augusta (Augustae). След тях обаче Харенберг е поставил Nicopolis (Никопол на Дунав, основан от император Ираклий в 629 г.), а след него Ескус и Утус. Тук грешката е очебийна. Освен това Ескус е поставен на р. Latrus (Янтра), което не е така. По-надолу по десния бряг на Дунав следват Секуриска, Нове, Тримамииум, Апиария. Последните две селища са Sucidava (с. Осеник, Силистренско) и Durosteron (Дуросторум). Техните местоположения са разменени. Тук обаче не става дума за кастела Сукидава срещу Ескус в дн. Румъния при сегашното с. Челей. След това надолу по реката следват крепостите в Северна Добруджа: Axiopolis (Черна вода), Cium (Хърсово), Beroe (Beroe, Валя Ходжи), Trosmis (Troesmis, Иглица), Noviodunum (Исакча), Aegissus (Тулча). Малко преди делтата е поставен втори мост „Pons Daris“ (Darii) — „мост на Дарий“. Той е наречен така по името на персийския владетел Дарий I, воювал срещу скитите в 514/513 г. пр. н. е. От Амиан Марцелин XXVII, 3, 6, обаче научаваме, че по времето на император Валенс (364—378) бил построен понтонен мост при Новиодунум.

• Обр. 8. Долна Мизия и Тракия в част от карта на I. Chr. Harenberg, Fig. 8. La Mésie inférieure et la Thrace sur la carte d'I. Chr. Harenberg

* * *

При изготвянето на своите исторически карти повечето от авторите са използвали за първоизточник Клавдий Птолемей от Александрия в Египет (неговите описания и т. нар. „Девета карта на Европа“), както и направените през Ренесанса негови копия.

На второ място това са римските и късно-римските пътни планове и карти (itineraria). Певтингеровата карта (Tabula Peutingeriana) е била изготвена между края на II и първата половина на III в., а окончателно редактирана през IV в. Запазеният пергаментен свитък е от XIII в., където до края на XVI в. се съхранявал в колекцията на Конрад Певтингер и оттам отишла във Виенската библиотека. Най-добрият ръкопис на „Пътеводителят на император Антонин“ (Itinerarium Antonini Augusti) е от времето на Диоклециан, но картата била започната още при Каракала (211—217). Друг важен извор е т. нар. „Списък на служебните рангове“, чието пълно название е: Notitia dignitatum omnium tam civilium quam militarium in partibus Orien-

tis — започнат не по-рано от 390 и завършен най-късно в 437 г.⁶²

В тези карти са черпени сведения и от гръцки, римски и ранновизантийски историци и пътешественици. Специално по долния Дунав са използвани според мен Амиан Марцелин, Йорданес, Прокопий и др.

От картите на Птолемей и Абрахам Ортелиус са заимствали Петрус Кериус, Джон Спийд, Николас Сансон, Д'Анвил, Гийом Делил пак ползвал работи на Луиджи Марсили и т. н.⁶³ И това е напълно естествено.

Най-подробни карти, свързани с тематиката на статията, са на Герард Меркатор, Абрахам Ортелиус и Петрус Кериус, Николас Сансон, особено Йохан Матиас Хаас, Йохан Харенберг⁶⁴.

¹ Д. Белчева-Попсазова. Обзор на картографската сбирка, съхранявана в НБКМ, с приложен списък на по-важните карти и атласи. — Изв. на НБКМ и Унив. библиотека, т. V. С., 1965.

² Л. Ванова, Г. Ламбев, П. Колев, Б. Киряков. Българските земи в книги, атласи, карти, гравюри и рисунки от колекцията на д-р Симеон Симов. С., 1986.

³ Л. Лаков. Учебен факсимиле-атлас. Картографиране на българските земи през вековете (до XVIII в.). — СУ, Геолого-географски факултет. С., 1983.

⁴ В. Beševliev. Orographie und Hydrographie Bulgariens in einigen alten Landkarten aus dem 16. und 17. Jh. — *Studia balcanica*, Sofia, 1970, S. 149 ff.; *Die Darstellung Thrakiens auf alten historischen Landkarten aus dem 15. bis 19. Jh.* — *Linguistique balkanique*, Sofia, XXI, 1978, 2, S. 11 ff.; В. Бешевлиев. Долен Дунав в античната картография. — *Археология*, 1985, № 2, 1—9; Появяването на „България“ в печатните карти през XVI—XVII в. — *Втори международен конгрес по българистика*. С., 1986; С., 1987, с. 567 и сл.

⁵ Вж. бел. 2, 31 (II, 2), табл. 17.

⁶ В. Бешевлиев. Географските сведения за Птолемей и приписваните му печатни карти за източната част на Балканския полуостров. — *Studia balcanica*, 1979, 14, 68—69.

* При цитирането на литературата са използвани за улеснение следните съкращения, подредени алфавитно: *Amm. Marc.* = *Ammiani Marcelini Rerum gestarum libri*; *Cl. Ptol.* = *Claudii Ptolemaei Geographia*; *Eus. Hieron.* = *Eusebii Hieronymi Chronicon*; *Hier. Syn.* = *Hieroclis Synecdemos*; *I A.* = *Itinerarium Antonini Augusti*; *Iord.* = *Iordanes, Getica*; *N D.* = *Notitia Dignitatum, Or.*; *Proc.* = *Procopii De aedificiis*; *RaC.* = *Ravenatis Anonymi Cosmographia*; *Theoph. Sim.* = *Theophilacti Simocattae Historiae*; *T P.* = *Tabula Peutingeriana*; ГИБИ = Гръцки извори за българската история; С., 1958; ИСИГТМ = Извори за старата история и география на Тракия и Македония. С., 1949; ЛИБИ = Латински извори за българската история. I. С., 1958.

⁷ ИСИГТМ, 349—350; В. Gerov. Die Grenzen der römischen Provinz Thracia bis zur Gründung des Aurelianus Dakien. — *ANRW*, II, Principat, 7 Band, 1 Halbband, Berlin—New York, p. 216; След средата на II в. на н. е. границата между Горна и Долна Мизия била изместена малко на запад до кастела Алмус. — Вж.: В. Геров. Земеваденето в римска Тракия и Мизия I—III в. — *ГСУ ФКНФ*, 1980, Т. 72, с. 20; Г. Александров. Антични паметници от Монтана. — *Археология*, 1986, № 1, 37, бел. 5 (В надпис от Алмус от 157 г. се споменава долиномизийският управител T. Pomponius Proculus Vitrasius Pollio — факт, показващ, че този кастел принадлежал вече към Долна Мизия.)

При поставянето на крепостите се забелязва някаква прецизност и ред, разбира се, на места с много малки размествания. Не така стоят работите с представянето на р. Дунав и южните ѝ притоци. Тук са налице доста неточности, предавани от автор на автор.

Допуснатите грешки се дължат на два фактора — състоянието на картографията тогава и фактът, че по-голяма част от тук споменатите картографи не са посещавали тези места.

Несъмнено е обаче едно — тези исторически карти от XV—XVIII в. представляват важен изворов материал за земите по десния бряг на долния Дунав през Принципата и Домината**.

* *Cl. Ptol.*, III, 9, 4 (*Δορτικόν*), ИСИГТМ, с. 349; *IA*, 219, 1 (*Dortico*), ЛИБИ, 31; *TP* (*Ad Aquas XXIII-Dortico XXV-Ad Malum*), ЛИБИ, 15; *ND*, XLII, 3, 14 (*Cuneus equitum Dalmatarum Divitensium, Dortico*), ЛИБИ, с. 247; *Proc.*, IV, 6 (*Δορτικόν*), ГИБИ, с. 166; *RaC*, IV, 7 (*Dorticum*), ЛИБИ, 395.

⁹ *Cl. Ptol.*, III, 9, 3 (*Ῥατιαρία Μυσῶν*), ИСИГТМ, с. 349; *IA*, 219, 3 (*Ratiaria, leg. XIII G.G.*), ЛИБИ, 31; *TR* (*Ratiaris XII Remetodia*), ЛИБИ, 15, *ND*, XLII, 43 (*praefectus classis Ratiensis*), с. 15, ЛИБИ, 249; *Hier. Syn.* (*Ῥατιαρία μητρόπολις*), ГИБИ, 94; *Theoph. Sim.*, I, 8 (*Ῥατιαρία*) (*Acc.*), ГИБИ, 299; *RaC*, IV, 7 (*Ratiaris*), ЛИБИ, с. 395.

¹⁰ *Cl. Ptol.*, III, 10, 5 (*Ῥηγιάδιον*), ИСИГТМ, с. 351; *TR* (*Regianum?*), ЛИБИ, с. 15, *RaC*, IV, 7 (*Regiano*), ЛИБИ, с. 394.

¹¹ *Cl. Ptol.*, III, 10, 5 (*Διμόν*), ИСИГТМ, 351; *IA*, 221, 3 (*Dimo*), ЛИБИ, с. 31; *TP* (*Dimo*), ЛИБИ, с. 15; *RaC*, СЗ, 12 (*Dimon*), ЛИБИ, с. 394.

¹² *Cl. Ptol.*, III, 10, 5 (*Τριμάμιον*), ИСИГТМ, с. 351; *IA*, 222, 2, (*Trimammio*), ЛИБИ, с. 31; *TP* (*Trimamio*), ЛИБИ, 16; *ND*, XL, 20 (*milites Constantini, Trimammio*), ЛИБИ, с. 244; *RaC*, IV, 7 (*Trimamion*), ЛИБИ, с. 394.

¹³ *Cl. Ptol.*, III, 10, 5 (*Δουρόστορον*), ИСИГТМ, с. 351; *IA*, 233, 4 (*Dorostoro, leg. XI Cl.*), ЛИБИ, с. 32; *TP* (*Durostoro*), ЛИБИ, с. 16; *Amm. Marc.*, XXVII, 12 (*Dorostorus*), ЛИБИ, с. 152; *Eus. Hieron.*, XXXVIII, 11 (*Dorostori*), ЛИБИ, с. 222; *ND*, XLII, 26, 32 (*milites quarti Constantini, Durostoro, praefectus legionis undecimae Claudiae, Durostoro*), ЛИБИ, с. 244; *Proc.*, IV, 7 (*Δουρόστολον*), ГИБИ, 169; *RaC*, IV, 7 (*Durostolon*), ЛИБИ, с. 394; *Theoph. Sim.*, I, 8, VI, 6 (*Δουρόστολον*), ГИБИ, с. 299, 321.

¹⁴ Вж. бел. 2, 31, II, 3—7.

¹⁵ W. Bonacker. *Kartenmacher aller Länder und Zeiten*. Stuttgart, 1966, S. 97; R. V. Tooley. *Tooley's Dictionary of Mapmakers*. Tring, Hertfordshire, England, 1979, p. 237; Л. Лаков. Цит. съч., № 13.

¹⁶ W. Bonacker. *Op. cit.*, p. 158; R. V. Tooley. *Op. cit.*, p. 431 (Mercator, Kremer, Cramer); В. Beševliev. *Die Darstellung Thrakiens*, S. 11.

¹⁷ *IA*, 220, 3 (*Variana*), ЛИБИ, с. 31; *ND*, XLII, 18 (*cuneus equitum Dalmatarum, Varina*), ЛИБИ, с. 248; *Proc.*, IV, 6 (*Βαριάννα*), ГИБИ, с. 167.

¹⁸ *Cl. Ptol.*, III, 10, 5 (*Οἶσκος Τριβαλλῶν*), ИСИГТМ, с. 351; *IA*, 220, 5 (*Oesco, leg. V. Mac.*), ЛИБИ, с. 31, ИСИГТМ, 349; ЛИБИ, с. 15, 20; *ND*, XLII, 26 (*Auxilium Martensium, Oesco*), ЛИБИ, с. 248; *Iord.*, 102, 265 (*Usco, Hisco*), ЛИБИ, с. 342, 358; *Hier. Syn.*, 655, 6 (*Ἰσκος*), ГИБИ, с. 94; *RaC*, IV, 7 (*Oaescon*), ЛИБИ, с. 394; T. Ivanov. *La città di Ulpia Oescus in epoca romana e nel primo periodo bizantino*. — *Ratiariensia*, Vol. 3—4, Bologna, 1987, p. 159—170; R. Ivanov. *Archaeological Excavations at Ulpia Oescus*. — *BHR*, Sofia, 1984, 4, 109—112.

¹⁹ R. V. Tooley. Op. cit., p. 476 (Ortelius, Ortel, Ortell, Wortels); J. Kretschmer, J. Dörflinger, F. Wawrik. Lexikon zur Geschichte der Kartographie. Wien, 1986 (Bd. C/1, C/2), S. 561; W. Bonacker. Op. cit., p. 173.

²⁰ Вж. бел. 2, с. 31, II, 1.

²¹ Р. Иванов. Долнодунавският лимес в карти на Абрахам Ортелиус. — Археология, 1992, № 1, 26—31; В. Beševliev. Orographie und Hydrologie, S. 156—158, Abb. 4.

²² Пак там, 28—29.

²³ D. Tudor. Podurile romane de la Dunărea de jos. București, 1971, 53 sq.

²⁴ IA, 219, 2 (Bononia), ЛИБИ, с. 31; TP (Ad Malum), ЛИБИ, с. 15; ND, XLII, 4 (Cuneus equitum Dalmatarum Fortensisium, Bononia), ЛИБИ, с. 247; Hier. Syn. (Bononia), ГИБИ, с. 94; Proc., IV, 6 (Bononia), ГИБИ, с. 167; Theoph. Sim. (Bononia), ГИБИ, с. 299; Напоследък обаче Д. Митова-Джоновата смята, че Ad Malum и Bononia са две различни крепости. Първата я поставя южно от с. Кошава, Видинско, срещу о-в Кикините, като смята, че се касае за важно пристанище в този участък от лимеса. — Вж.: D. Mitova-Džonova. Stationen und Stützpunkten der römischen Kriegs- und Handelsflotte am Unterdonaulimes. — Studien zu den Militärgrenzen Roms. Vorträge des 13. Internationalen Limeskongresses, Aalen, 1983, Stuttgart, 1986, S. 507—508, Abb. 8—9.

²⁵ IA, 219, 3 (Ratiaria, leg. XIII G. G.), ЛИБИ, с. 31.

²⁶ IA, 219, 4 (Almo), ЛИБИ, с. 31; TP (Almo), ЛИБИ, с. 15; ND, XLII, 19 (Cuneus equitum Stablesianorum, Almo), ЛИБИ, с. 248; Iord., 265 (Almo), ЛИБИ, с. 358; Proc., IV, 6 (Αλμοῦ), ГИБИ, с. 167.

²⁷ IA, 220, 1 (Cebro), ЛИБИ, с. 31; TP (Camistro), ЛИБИ, с. 15; ND, XLII, 15 (Cuneus equitum scutariorum, Cebro), ЛИБИ, с. 247; RaC, IV, 7 (Ciambiron), ЛИБИ, с. 395.

²⁸ IA, 220, 2 (Augustis), ЛИБИ, с. 31; TP (Augustis), ЛИБИ, с. 15; ND, XLII, 17 (Cuneus equitum Dalmatarum, Augustae), ЛИБИ, с. 248; Proc., IV, 6 (Αυγουστῆς), ГИБИ, с. 167; RaC, IV, 7 (Augusti), ЛИБИ, с. 394.

²⁹ IA, 221, 2 (Securisca), ЛИБИ, с. 31; TP (Securispa), ЛИБИ, с. 15; ND, XLII, 5, 10 (Cuneus equitum scutariorum, Securisca), ЛИБИ, с. 244; Proc., IV, 7 (Σεκουρίσκα), ГИБИ, с. 168; RaC, IV, 7 (Securisca), ЛИБИ, с. 394; Theoph. Sim., VII, 1 (Κουρίσκα), ГИБИ, с. 333.

³⁰ IA, 222, 1 (Scavidava), ЛИБИ, с. 31.

³¹ Cl. Ptol., III, 10, 5 (Τριμάμιον), ИСИГТМ, с. 351; IA, 222, 2 (Trimammio), ЛИБИ, с. 31; TP (Trimamio), ЛИБИ, с. 16; ND, XL, 20 (milites Constantini Trimammio), ЛИБИ, с. 244; RaC, IV, 7 (Trimamion), ЛИБИ, с. 394.

³² Cl. Ptol., III, 10, 5 (Πρίστη πόλις), ИСИГТМ, с. 351; IA, 221, 1 (Sexantapristis), ЛИБИ, с. 31; TP (Pristis), ЛИБИ, с. 16; Socr. Hist. eccles., 7, 36 (Σεξανταπρίστων), ГИБИ, I, С., 1954, 48—49; ND, XL, 14 (Praefectus ripae legionis primae Italiae cohortis quintae pedature inferioris, Sexagintaprista), ЛИБИ, с. 244; Proc., IV, 11 (Ἑξενταπρίστη), ГИБИ, с. 177; RaC, IV, 7 (Pristis), ЛИБИ, с. 394; Theoph. Sim., VII, 1 (Πρίστος), ГИБИ, с. 333.

³³ IA, 222, 4 (Tigra), ЛИБИ, с. 31; TP (Tegris), ЛИБИ, с. 16; ND, LX, 9 (Cuneus equitum secundorum armigerorum, Tegra), ЛИБИ, с. 243—244; RaC, IV, 7 (Tigris), ЛИБИ, с. 394.

³⁴ Cl. Ptol., III, 10, 4 (Ἀππία), ИСИГТМ, с. 351; IA, 222, 5 (Appiaria), ЛИБИ, с. 31; TP (Appiaria), ЛИБИ, с. 16; ND, XL, 16 (milites tertii naucarii, Appiaria), ЛИБИ, с. 244; Hier. Syn., 363, 7 (Ἀππία), ГИБИ, с. 90; Proc., IV, 11 (Ἀππία), ГИБИ, с. 177; Theoph. Sim., II, 15 (Ἀππία), ГИБИ, с. 308.

³⁵ Cl. Ptol., III, 10, 5 (Τραμαρίσκα), ИСИГТМ, с. 351; IA, 223, 1 (Transmariscam) (Acc.), ЛИБИ, с. 32; TP (Transmarisca), ЛИБИ, с. 16; ND, XL, 23, 24 (milites Novenses, Transmariscae), ЛИБИ, с. 244; Proc.

³⁶ IA, 223, 2 (Candidiana), ЛИБИ, с. 32; TP (Nigrinianis), ЛИБИ, с. 16; ND, XL, 24 (milites primi Moesiaci, Candidiana), ЛИБИ, с. 244; Proc., IV, 7 (Κανδιάννα), ГИБИ, с. 169.

³⁷ IA, 223, 3 (Teclitio), ЛИБИ, с. 32; TP (Tegulicio), ЛИБИ, с. 16; ND, XL, 25 (milites Moesiaci, Teglicio), ЛИБИ, с. 244; RaC, IV, 7 (Tegulitia), ЛИБИ, с. 394.

³⁸ Cl. Ptol., III, 10, 5 (Τριμάμιον), ИСИГТМ, с. 351; IA, 222, 2 (Trimammio), ЛИБИ, с. 31; TP (Trimamio), ЛИБИ, с. 16; ND, XL, 20 (milites Constantini, Trimammio), ЛИБИ, с. 244; RaC, IV, 7 (Trimamio), ЛИБИ, с. 394.

³⁹ Л. Лаков. Цит. съч., № 18.

⁴⁰ W. Bonacker. Op. cit., p. 32 (D'Anville, Jean Baptiste Bourguignon); R. V. Tooley. Op. cit., p. 18.

⁴¹ R. V. Tooley. Op. cit., p. 558 (Sanson); F. Wawrik. Berühmte Atlanten. Harenberg, 1982, S. 142—145; M. Pastourcau. Les Atlas français: XVIe—XVIIe siècles. Paris, 1984, 410 sq.

⁴² Т. Иванов. Тракийските земи през IV—VI в. в картата „Източен Илирик“ на Николас Сансон. — ВИСБ, 1987, № 5, 47—59.

⁴³ В. Велков. Принос към античната география на Мизия (Nigrinianis — Candidiana). — Археология, 1959, № 1—2, 24—29; V. Velkov. Roman cities in Bulgaria (Collected Studies). Amsterdam, 1980, 103—109 (=Klio, 39, Berlin, 1961, 215—221); T. Sarnowski. — Novaensia, 3, Warszawa, 1988, p. 49.

⁴⁴ W. Bonacker. Op. cit., p. 238; R. V. Tooley. Op. cit., p. 670; Л. Лаков. Цит. съч., № 24.

⁴⁵ Р. Иванов. Диоцезите Тракия и Дакция в карта от 1669 г. — ГНАМ, IX, С., 1993.

⁴⁶ W. Bonacker. Op. cit., p. 62; R. V. Tooley. Op. cit., p. 102; В. Beševliev. Orographie und Hydrologie, S. 167 ff.

⁴⁷ Р. Иванов, В. Стоичков. Долнодунавският лимес от Дортякум до Бонония. — ВИСБ, 1992, № 1, 89.

⁴⁸ Вж. ЛИБИ, с. 341.

⁴⁹ Д. П. Димитров. Археологическите изследвания на граф Луиджи Марсили из българските земи в края на XVII в. — ГСУ ИФФ, т. 43, 1946/47; Б. Бешевлиев. Приносът на Луиджи Марсили за проучването и картографирането на българските земи. — Проблеми на географията, кн. 2, С., 1982, с. 43 и сл.; Р. Иванов, В. Стоичков. Долнодунавският лимес, с. 77 и сл.

⁵⁰ Р. Иванов, В. Стоичков. Цит. съч., 79—80, бел. 12.

⁵¹ Г. Гунчев. Поселищно-географските проучвания в България. — Архив на поселищните проучвания, С., 1938, кн. 1; Б. Бешевлиев. Приносът на Луиджи Марсили, с. 50.

⁵² ЛИБИ, с. 31.

⁵³ W. Bonacker. Op. cit., p. 76; R. V. Tooley. Op. cit., p. 156 (D'Isle=L'Isle); В. Beševliev. Die Darstellung Thrakiens, S. 19 ff.

⁵⁴ Р. Иванов. Отбранителната система на Римската империя по днешните български земи. — ВИСБ, 1992, № 6, 9—13 и цит. там лит.

⁵⁵ Вж. бел. 2, с. 39, II, 58.

⁵⁶ Вж. бел. 2, с. 41, II, 75, табл. 36, 132.

⁵⁷ W. Bonacker. Op. cit., p. 107; R. V. Tooley. Op. cit., p. 273 (Haas, Hase, Nasio, Haase); Л. Лаков. Цит. съч., № 40.

⁵⁸ С. Машов. Късноантичният кастел и рановизантийският град Августа при с. Хърлец, община Козлодуй. — ИМСЗБ, т. 16, 1990, С., 1991, 21—25.

⁵⁹ Cl. Ptol., III, 10, 5 (Νοοῦαι), ИСИГТМ, с. 351; IA, 221, 4 (Novas, leg. I Ital.), ЛИБИ, с. 31; TP (Ad Novas), ЛИБИ, с. 16; ND, XLII, 30 (praefectus legionis Italiae, Novas), ЛИБИ, с. 244; Marcellinus Comes (ad Novensem civitatem=Novensis civitas), ЛИБИ, с. 312; Proc., IV, 11 (Νοβών, Νόβας), ГИБИ, с. 165; Iord., 100—103 (Euscianovae); ЛИБИ, с. 341; Hier. Syn., 636, 6 (Νόβαι), ГИБИ,

с. 90; RaC, IV, 7 (Nobas Italica), ЛИБИ, с. 394; Theoph. Sim., VII, 1, VIII, 3 (Νόβας) (Acc.), ГИБИ, с. 333, 352.

⁶⁰ T. Ivanov. Schriftquellen und geographische Karten zur Geschichte von Iatrus. — Klio, Band 47, 1966, S. 5 ff.

⁶¹ Р. Иванов. Тракийските земи в картата на Йохан Харенберг. — ГНАМ, VIII, 1992, с.220, обр. 2.

⁶² ЛИБИ, 9—10, 224—225; E. Weber. Tabula Peutingeriana. Cod. Vindobonensis 324 (Kommentar). Graz, 1976.

⁶³ Б. Бешевлиев. Приносът на Лундзи Марсили, с. 52; За Марсили вж.: Gjuzev, V. Ein in Vidin unveröffentlichter Bericht des L. Marsigli. — Codices, 1988, 1, 46-55.

⁶⁴ Според Б. Бешевлиев А. Ортелиус пръв разделя картите тематично на исторически и съвременни. Негови последователи са Н. Сансон, Г. Делил, И. Хаас

и др. Всъщност първото оригинално приложение на „Парергон“ е в атласа на Абрахам Ортелиус „Theatrum orbis terrarum“ от 1579 г. Атласът с приложение „Парергон“ от 1624 г. не е съставен само от творби на Ортелиус, а и от много други автори: Вж.: Karrow, R. Mapmakers of the Sixteenth Century and Their Maps: The Cartographies of Abraham Ortelius, 1570.—In: Mapline, 69/70, Smitj Centre, Chicago, 1993; Brandmaier, E. Bibliographische Untersuchungen über Entstehung und Entwicklung des Ortelianischen Kartenwerkers. München, 1914, S. 20 ff.; Koeman, C. Collections of Maps and Atlases in the Netherlands, their History and present State. Leiden, 1961, 138—139.

⁶⁵ Благодаря на н.с. Боян Бешевлиев от Института по Балканистика при БАН, който прочете работата ми и посочи литературата към бележки 62, 63, 64.

Le limes du Bas-Danube sur les cartes des XVe — XVIIIe siècles

R. IVANOV

(Résumé)

L'auteur s'est servi de copies de cartes historiques qui se trouvent aujourd'hui à la Bibliothèque nationale „St. St. Cyrille et Méthode“ à Sofia, d'une partie de la collection du Dr. Simeon Simov de Hambourg, ainsi que de cartes réunies par Lazar Lakov et Boyan Bechevliev. Il a fait usage de ces fragments des plans où sont désignées les forteresses bordant la rive droite du Danube aux temps du Principat et du Dominat (Ier — VIe s.). L'auteur met l'accent sur des cartes dues aux auteurs suivants: Jacobus Angelus, Roma, 1478 „Cl. Ptolemaeus. Nona Europe Tabula“, Jacopo Castaldi, Gerhard Mercator, Abraham Ortelius, Petrus Kaerius, John Speed, Nicolas Sanson, Frederik de Wit, Michael Antonio Baudrand, Luigi Ferdinando Marsigli, Guillaume De l'Isle, Smith, Johann Mathias Haas, Johan Christophe Herenberg, Jean Baptiste Bourguignon D'Anville, etc.

La plupart des cartographes ont puisé dans le géographe Claude Ptolomée et plus particulièrement dans

des copies de ses œuvres faites à l'époque de la Renaissance. Ont également été utilisées des copies des cartes et plans routiers romains (itinerarii): Tabula Peutingeriana, Itinerarium Antonini Augusti, Notitia dignitatum omnium tam civilium quam militarium in partibus Orientalis, ainsi que des données fournies par des historiens grecs, romains et byzantins, liées à des événements et descriptions du Bas-Danube. Les castels le long de la rive droite du Danube sont situés dans une relative exactitude, avec très peu de décalages. Malheureusement, le bassin du Danube et ses affluents de droite sont représentés par la quasi totalité des cartographes pas très exactement. Les cartographes se sont sans doute influencés les uns les autres élaborant les cartes et les atlas, des œuvres antérieures leur ayant servi de base. En général, les cartes historiques des XVe — XVIIIe siècles représentées ici sont une importante source sur les terres thraces longeant la rive droite du limes du Bas-Danube au temps du Principat et du Dominat.

Датиране по радиовъглеродния метод на раннонеолитно жилище от Слатина (София)

ЯВОР БОЯДЖИЕВ

През 1985 година в квартал Слатина, в София е разкрито и проучено голямо праисторическо жилище. То се отнася към най-долния хоризонт на раннонеолитното селище, разположено в този район. Сравнително добрата съхраненост на жилището, както и прецизно проведените разкопки дават възможност за извличане на богата археологическа информация¹. При проучването на жилището са взети и многобройни проби от овъглено дърво и зърно, които са изпратени в лабораторията за С-14 датиране към бившия Институт по стара история и археология — Берлин (сега лабораторията е към Немския археологически институт)². Получените дати са публикувани от В. Николов в монографията, посветена на жилището. Въз основа на калибрацията на С-14 датите, както и на положението на строителния хоризонт в относителната хронология, е предложено съществуването на къщата да се постави в периода 5810—5750 г. пр. н. е.³ Калибрацията на датите и направените на тази база изводи за хронологията на жилището са научноиздържани и не подлежат на сериозни изменения. Поводът да се върнем отново към проблема с датирането на раннонеолитното жилище е свързан с обстоятелството, че многобройната серия С-14 дати, произхождащи от прецизно взети и документирани проби, позволява извършването на подробен анализ, надхвърлящ резултатите на обичайната калибрация. От една страна, подобен анализ би разкрил действителните възможности на калибрацията (и съответно на С-14 метода) при наличието на серии разнородни дати от един обект, а от друга, би спомогнал за обосноваване както на абсолютната хронология на жилището, така и на неговата продължителност на съществуване.

Обичайната калибрация обикновено дава повече от един хронологични интервала, в които съответната дата може да се търси с различна степен на вероятност. Този факт се дължи на зигзагообразното развитие на калибрационните криви, което се обяснява с краткосрочните и средносрочните вариации на атмосферния С-14⁴. В резултат най-често реалните стойности на конвенционалните С-14 дати могат да съществуват в твърде широк хронологически интервал. В серията на Слатина хронологическите интервали на отделните дати са от порядъка на 100—150 години при 1 σ и 180—230 години при 2 σ ⁵. Като цяло калибрационните интервали на датите от серията заемат периода 5980—5580 кал. ВС, като съвпадат в една или друга степен между 5800 и 5655 кал. ВС (обр. 1). По-прецизно датиране може да се постигне при наличието на хронологически последователни серии С-14 дати. В такъв случай е възможно да се проследи тяхното изменение във времето и то да се съпостави с хода на калибрационните криви⁶. При съпоставяне на датите от археологически обекти с калибрационните криви трябва обаче да се отчитат няколко фактора:

— Калибрационните криви са построени на базата на измервания на еднороден дървесен материал, докато С-14 датите от археологически обекти обикновено са получени от разнообразни според материала си проби;

— Калибрационните криви са построени на базата на високопрецизни измервания — от порядъка на ± 10 —20 години, докато при датирането на археологически проби тази точност е значително по-малка (конкретно при датите от жилището в Слатина тя е ± 50 —60 години);

— Датирането на археологическите проби се извършва обикновено (както е и в разглеждания случай) в лаборатории, различни от

тези, в които са изработени калибрационните криви, а отдавна е установено, че между измерванията на отделните лабораторни съществуват известни различия.

Посочените фактори могат да доведат до известни отклонения на датите от археологически обекти спрямо калибрационните криви. Затова колкото повече и по-многочислени са последователните серии C-14 дати, чието развитие може да се проследи, толкова по-сигурни и точни ще са крайните резултати от съпоставката с калибрационните криви. Възможно е обаче значителна точност на датиране да се постигне и при серия дати от един отделен обект, когато те произлизат от разнороден пробен материал. За целта е необходимо да се установи хронологическото място на пробите в живота на дадения обект (и съответно хронологическото положение на конвенционалните C-14 дати една спрямо друга). Най-добър пример в това отношение е раннонеолитното жилище от Слатина.

От изпратения многоброен пробен материал от жилището са получени 12 C-14 дати⁷:

Bln 3434: 6890 ± 60 вр (4940 вс) — дърво: кол в южната стена

Bln 3435: 6860 ± 50 вр (4910 вс) — дърво: кол в западната стена

Bln 3436: 6840 ± 60 вр (4890 вс) — дърво: подов гредоред в югоизточния дял на къщата

Bln 3437: 6810 ± 50 вр (4860 вс) — дърво: подов гредоред в югозападния дял на къщата

Bln 3504: 6970 ± 60 вр (5030 вс) — дърво: върху пода в югоизточния дял на къщата

Bln 3555: 6830 ± 60 вр (4880 вс) — дърво: върху пода в северозападния дял на къщата

Bln 3438: 6960 ± 60 вр (5010 вс) — зърно: зърнохранилище 5

Bln 3439: 6940 ± 60 вр (4990 вс) — зърно: зърнохранилище 1

Bln 3440: 6840 ± 60 вр (4890 вс) — зърно: зърнохранилище 3

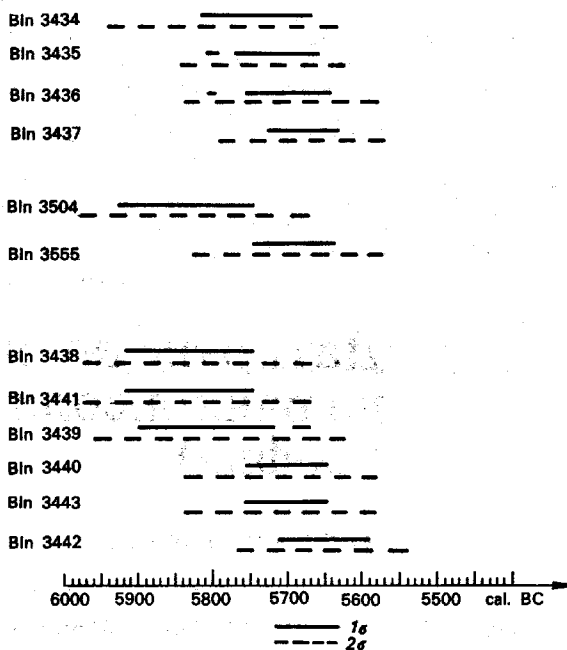
Bln 3441: 6960 ± 60 вр (5010 вс) — зърно: зърнохранилище 2

Bln 3442: 6780 ± 60 вр (4830 вс) — зърно: керамичен съд

Bln 3443: 6840 ± 60 вр (4890 вс) — зърно: керамичен съд

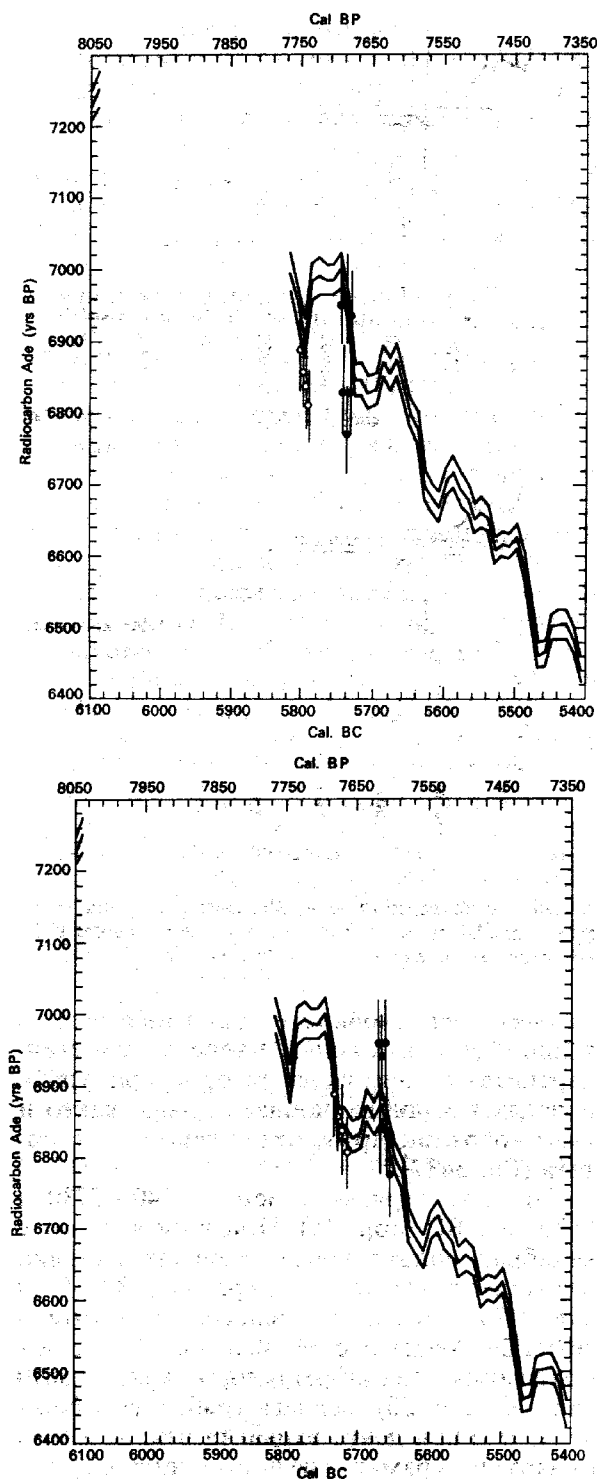
Пробният материал, от който са получени датите, се разделя на две основни групи: 1) дърво — т.е. многогодишни растения, и 2) зърно — т.е. едногодишни растения. Двете групи се различават както по хронологичното си място в съществуването на жилището, така и по спецификата си като материал за проби.

Група 1. Дървото по принцип има твърде неустановено положение в живота на даден строителен хоризонт. То може да произхожда както от самото начало на хоризонта —

• Обр. 1. Калибрационни интервали на C-14 датите от голямата къща в Слатина. Fig. 1. Des intervalles de calibration des dates C-14 de la grande maison à Slatina

построяването на къщите, така и от всеки един момент на неговото съществуване до самия му край. За жилището от Слатина е налице най-благоприятната обстановка, когато всяка проба е точно документирана и може да се свърже с определен момент от съществуването му. В зависимост от положението им в живота на къщата пробите от дърво се разделят на две подгрупи — 1а и 1б. Към подгрупа 1а спадат четирите проби (Bln 3434, 3435, 3436 и 3437), взети от конструктивни елементи на жилището, които недвусмислено се свързват със строежа му и бележат неговото начало. Нещо повече. Тук се намесват още два фактора, които изместват назад във времето хронологическото положение на пробите спрямо строежа на жилището. Първият се дължи на обстоятелството, че отсичането на дърветата предшества строежа на жилището. Според изследванията на В. Николов този период е около 9—11 месеца и включва отсичането на дърветата, първичната обработка и изсъхването им, както и подготовката за строеж на къщата⁸. Вторият фактор е възрастта на самото дърво. Размерите на дупките от колове — 0,10—0,12 м свидетелстват, че използваните колове са от сравнително млади дървета, чиято възраст едва ли надхвърля 30—40 години. При обработката на дървото за строеж (особено при гредите от пода) е премахнат най-външният (т.е. най-младият) му слой. Този процес е задълбочен и при обгарянето на дървото. Става ясно, че до нас най-често достига сърцевината на дървото, която е поне

● Обр. 2. Възможно разположение на отделните групи C-14 дати върху калибрационната крива на Линик и др.
Fig. 2. Une probable disposition des divers groupes de dates C-14 sur la courbe de calibration de Linnick

с 5—10 години по-стара от момента на отсичането му. Следователно, пробите от овъглено дърво, влизащо в конструкцията на жилището, са малко по-стари (най-вероятно от 5 до 30 години) от момента на строежа му.

Подгрупа 16 включва двете проби от дърво, лежащо върху пода на къщата (Вп

3504, 3555). Тяхната хронологична позиция е по-неясна. Те могат да произхождат както от покривната конструкция, така и от предмети от домакинството или обзавеждането на жилището. В първия случай за тях важат всички разсъждения, направени по-горе и хронологическото им положение съответства на останалите четири проби от дърво. Във втория случай пробите може да съответстват на всеки един момент от съществуването на жилището.

Група 2. Зърното има точно определено място в живота на един жилищен хоризонт. То бележи неговия край, тъй като няма никакви основания (нито нък етнографски, исторически или археологически данни) зърното да се съхранява повече от една година — т.е. до новата реколта. Едно-годишните растения се различават от много-годишните и по степента на въздействие върху тях на промените в концентрацията на атмосферния C-14. Изследванията са показали, че те се влияят в много по-голяма степен от тези изменения и съответно C-14 датите, получени от тях, показват значително по-големи отклонения при краткосрочните вариации, отколкото датите получени от многогодишни растения⁹.

В конкретния случай пробите са взети от четири зърнохранилища и два керамични съда, в които явно се е съхранявало зърното от последната реколта, необходимо за изхранване на обитателите на жилището¹⁰. Следователно, между реалната възраст на пробите от група 1а и тези от група 2 съществува хронологическа разлика, равна на времетраенето на жилището плюс осреднената възраст на дървото. Във всяка точка вътре в този интервал могат да се разположат пробите от група 1б. Както бе установено, отклоненията, свързани с възрастта на дървото, са най-вероятно от порядъка на 5—30 години. За продължителността на използване на жилището можем да се облегнем на две наблюдения. Първото е свързано със солидността на конструкцията му, както и с различните преустройства, извършвани в него, които свидетелстват за продължителен период на използване. Второто, по-конкретно обстоятелство, са констатираните „най-малко 50 тънки слоя глинени замазки“ в горния пласт на подовата конструкция¹¹. Съществуват многобройни етнографски данни за практиката на периодично обмазване на пода на къщата — най-често веднъж годишно, но са възможни и други срокове (напр. два пъти годишно, веднъж на две години). На тази база продължителността на съществуването на жилището може да е между 30 и 100 години, като най-вероятното времетраене е 50—60 години.

Като се опираме на установените изходни данни, ще съпоставим изменението на C-14 датите от жилището (най-ясно отразено в разликата между стойностите на датите от група 1а и 2) с хода на калибрационните криви. Ще използваме високопрецизната калибрационна крива на Линик и др.¹², която единствена от досега публикуваните високопрецизни криви обхваща интересувания ни период (7000—6700 вр).

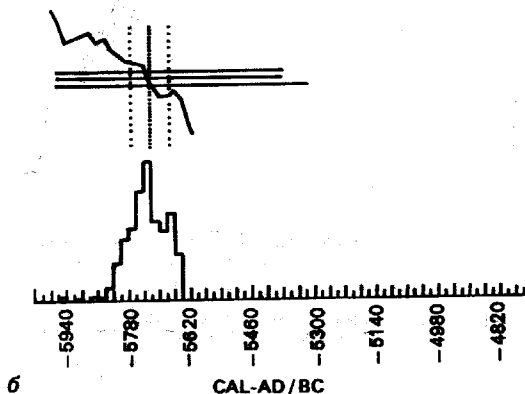
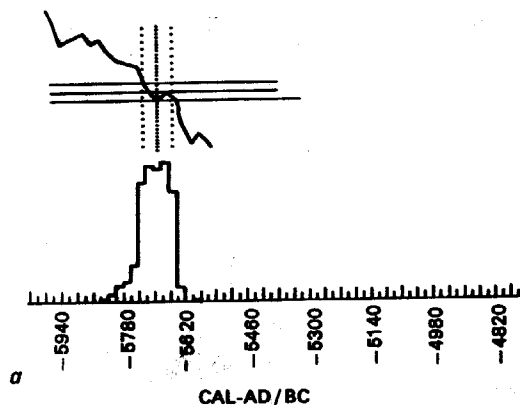
Четири дати от група 1а са близки помежду си, като максималната разлика между средните им стойности е само 80 години (6890 ± 60 — 6810 ± 50 вр), а стандартните отклонения на всичките се застъпват в интервала 6860—6830 вр. Средната стойност на четирите дати е $6847,3 \pm 27,1$ вр. Датите от група 2 се разполагат в значително по-широк интервал, обхващащ 180 години между средните им стойности (6960 ± 60 — 6780 ± 60 вр). Като се има предвид, че на практика пробите за шестте дати са хронологически едновременно, то подобна разлика в стойностите може да се обясни с попадането на пробите в период на рязка промяна на концентрацията на атмосферния C-14, към която едногодишните растения са особено чувствителни. Най-характерно в серията от група 2 е наличието на 3 дати (т.е. половината), които имат стойности, по-високи от датите на група 1а, въпреки че се явяват хронологически по-късни от тях. При това, трите дати са много близки помежду си и не могат да се приемат като случайни или грешни. Две от останалите дати (Bln 3440 и 3443) съвпадат с датите от група 1а и само една — Bln 3442 е по-ниска от тях. Осреднената стойност на шестте дати ($6886,7 \pm 24,5$ вр) също е по-висока от средната дата за група 1а, като тази ситуация се запазва и след калибрацията на датите (обр. 3). Очертава се следната схема на развитие на C-14 датите:

1 — C-14 дати със стойности около 6900 — 6800 вр;

2 — хронологичен интервал от 40/50 до 110/120 години;

3 — C-14 дати, достигащи до 6960 вр, които попадат в рязък скок към понижение в калибрационната крива.

Ако разгледаме калибрационната крива, ще установим, че в нея съществуват два отрязъка, които в значителна степен отговарят на очертаната схема. Първият е между 5800 и 5735 кал. ВС, като датите от група 1а попадат в минимума на аномалията — около 5800—5790 кал. ВС, а датите от група 2 — в прехода между двете вариации — около 5740—5730 кал. ВС (обр. 2а). При този вариант датите от група 2 съвпадат напълно с хода на калибрационната крива в интервала 5740—5730 кал. ВС, докато датите от група 1а като цяло се явяват малко по-ниски според

Обр. 3. Калибрация на усреднените C-14 дати: а) за група 1а; б) за група 2. Fig. 3. Le calibrage des dates C-14 moyennes: а) du groupe 1а; б) du groupe 2

средните си стойности от минимума в калибрационната крива. Въпреки това стандартните отклонения на три от четирите дати попадат в калибрационната крива, както и удвоеното стандартно отклонение на четвъртата (Bln 3437).

Вторият отрязък е между 5740—5730 и 5670 кал. ВС (обр. 2б). При този вариант с калибрационната крива съвпадат напълно датите от група 1а (в интервала 5730—5710 кал. ВС), докато половината от датите в група 2 се оказват с по-високи стойности от максимума на калибрационната крива в 5670 кал. ВС (обр. 2б). Веднага трябва да отбележим, че и при двата варианта отклоненията са напълно в рамките на нормалните, обусловени от разгледаните по-горе различия между C-14 датите от археологически обекти и тези, използвани при построяването на калибрационните криви. Така че при датирането на жилището от Слатина трябва да се прецени кой от двата варианта отговаря по-точно на действителността. Смятаме, че по-реален е първият вариант (5800/5790—5740/5730 кал. ВС) по две причини. Първата е свързана с тенденцията в развитието на C-14 датите, съпоставена с калибрационната крива. При първия вариант и двете групи дати

попадат в низходящ ход на кривата, който съответства и на изменението в стойностите на датите. При втория вариант на хода на кривата съответстват само датите от група 1а, докато датите от едногодишни растения показват противоречащи си тенденции. От една страна, датите Bln 3441, 3438 и 3439 показват по-високи стойности от калибрационната крива — т. е. отговарят на тенденцията към покачване в периода 5680 — 5670 кал. ВС, а от друга, датите Bln 3440, 3443 и 3442 отговарят на низходящия ход на кривата след 5670 кал. ВС. Подобно развитие изглежда малко вероятно и съответно наклоняват в полза на първия вариант.

Втората причина е свързана с относителната хронология на обекта и съпоставката с C-14 датиранието на други раннеолитни обекти. Най-долният хоризонт на селището Слатина се отнася към първата половина на ранния неолит (първата половина на култура Караново I)¹³. На базата на сериите C-14 дати от селищните могили Чавдар — VI—IV хоризонт, Азмашка I—II хоризонт, Окръжна болница — Стара Загора — I—II хоризонт, и

селището Гълъбник VI—V хоризонт, този етап се датира между 6000 и 5750 кал. ВС¹⁴. Явно е, че първият отрязък — 5800/5790—5740/5730 кал. ВС отговаря в много по-голяма степен на датировката на жилището.

Установеният хронологичен отрязък позволява да се фиксира точно моментът на загиване на жилището — между 5740 и 5730 кал. ВС, като съпоставката на датите от група 2 с калибрационната крива показва, че най-вероятно той е около 5735 кал. ВС (обр. 2а). Както вече бе казано, хронологичният отрязък включва в себе си времетраенето на къщата плюс удравняването за сметка на възрастта на пробите от дърво. Като се има предвид възрастта на пробите (между 5 и 30 години), както и броят на подовите обмазки (над 50), то интервалът от 60—70 години съответства точно на продължителност на съществуване на жилището от около 50—55 години (т. е. едно обмазване годишно) плюс 10—15 години за възрастта на дървото. В крайна сметка построяването и използването на къщата трябва да се постави между 5795/5785 и 5740/5730 кал. ВС.

¹ В. Николов. Раннеолитно жилище от Слатина (София). — РИ, XXV, 1992; V. Nikolov. Das frühneolithische Haus von Sofia — Slatina. Eine Untersuchung zur vorgeschichtlichen Bautechnik. — Germania, 67, 1989, 1, 1—49; V. Nikolov. Die neolithische Siedlung Slatina in Sofia (Ausgrabungen im Jahre 1985). — Studia Praehistorica, 1990, 10, 79—85.

² В. Николов. Цит. съч., 11—12.

³ Пак там, с. 12.

⁴ Я. Бояджиев. Радиовъглеродният метод за датирание — възможности и граници. — Археология, 1986, № 3, 57—64.

⁵ σ — стандартното отклонение на C 14 датата.

⁶ J. Bojadziev. Probleme der Radiokohlenstoffdatierung der Kulturen des Spätneolithikums und der Frühbronzezeit. — Studia Praehistorica, 1992, 11—12, 389—406.

⁷ В. Николов. Цит. съч., 11—12.

⁸ Пак там, 15—18.

⁹ W. G. Mook, A. F. M. de Jong, H. Geertsema. Archaeological implications of natural carbon-14 variations. — Palaeohistoria, 1979, 21, 9—18.

¹⁰ В. Николов. Цит. съч., с. 74.

¹¹ Пак там, с. 33.

¹² T. W. Linick, A. Long, P. E. Damon, C. W. Ferguson. High-Precision Radiocarbon Dating of Bristlecone Pine from 6554 to 5350 BC. — Radiocarbon, 28, 2B, 1986, 943—953.

¹³ В. Николов. Цит. съч., с. 11.

¹⁴ Я. Бояджиев. Отношението между култури Караново I и Караново II според резултатите от радиовъглеродното датирание. — В: Сборник в памет на В. Миков (под печат).

Datation au radiocarbone d'un logement du haut néolithique à Slatina (Sofia)

Y. BOYADJIEV

(Résumé)

L'objectif de l'article est de montrer les possibilités pour une datation plus précise que le calibrage habituel en présence d'une série de dates C-14 provenant de spécimens prélevés avec précision et bien documentés. Les dates C-14 du logement sont divisées en deux groupes de base: le premier groupe inclut des dates obtenues de prélèvements liés à la construction en bois du logement et marquant par conséquent son début même. Le deuxième groupe réunit les dates obtenues d'une graine et marquant la fin de l'existence du logement. Les spécificités des deux types de spécimens sont prises en compte. Il existe une différence chronologique entre les deux groupes de dates, elle est égale à la durée d'existence du logement plus l'âge moyen du bois. Les

observation archéologiques montrent que le logement a existé entre 30 et 100 ans. Le schéma suivant d'évolution des dates C-14 se profile: des dates de valeurs entre 6900 et 6800 — intervalle chronologique 40/50 jusqu'à 110/120 ans — des dates C-14 atteignant les 6960 bp qui accusent une chute libre. Selon la courbe de calibrage de Linick, un tel développement n'est possible que dans deux intervalles chronologiques précisément définis — entre 5800 et 5735 cal. BC et entre 5740/5730—5670 cal. BC. Les avantages de la première variante sont prouvés. Les données archéologiques étant prises en compte, la datation la plus probable du logement est constatée — 5795/5785 — 5740/5730 cal. BC.

Късноантична баня в Никополис ад Нестум

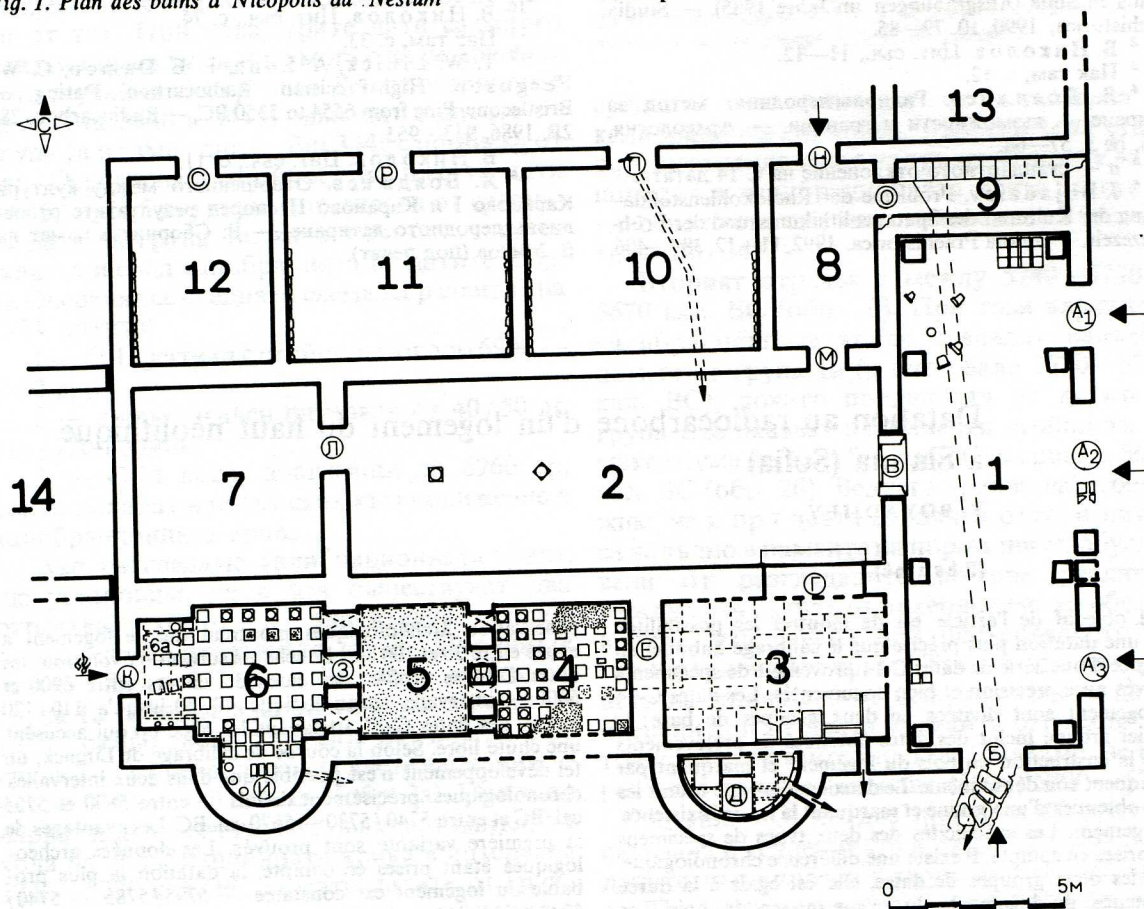
ГЕОРГИ КУЗМАНОВ

В процеса на разкриването на южната крепостна стена на Никополис ад Нестум, северно и в непосредствена близост до куртината между кули 1 и 2 бе засечена южната фасадна стена на голяма сграда с две полукръгли екседри¹. Още в самото начало на проучването ѝ тук бяха открити фрагменти от макаронидни тубули, късове от бипедални тухли и от облицовъчни мраморни плочки, подсказващи наличието на отоплителна инсталация в сградата. След разкриването ѝ тя се очертава като правоъгълен блок, ориентиран по посоките на света, с надлъжна ос в посока изток — запад (обр. 1). Външните размери на сградата са: дължина 28,50 м и ширина 18,25 м (източна фасада) и 17,25 м (западна фасада). Разликата в ширината на сградата се дължи на отстъп на южната фасада, между югоизточ-

ния външен ъгъл и източния край на екседра Д. Към основния блок, заемащ площ около 500 кв. м са добавени две допълнителни помещения. Едното — помещение 13, е долепено до северната фасада, а другото — помещение 14, е пристроено към западната фасада на сградата².

Главният вход на сградата е оформен на източната ѝ фасада. Запазените частично тухлени страници показват, че входът е имал вид на трибелон с централен отвор, широк 3,60 м и два странични, двойно по-тесни от него (1,80 м), (входове А₁ — А₃). Необичайно широкият централен отвор вероятно е бил оформен като двойна арка, поддържана в средата от колона. Следи от нея не бяха открити на място, но в централната част на помещение 1 се намери част от ствол на колона и непосредствено до него разчупен при падане римодорийски капител, най-вероятно свързани с оформлението на централния отвор на входа. Страничните

• Обр. 1. План на банята в Никополис ад Нестум.
Fig. 1. Plan des bains à Nicopolis ad Nestum

2

3

• Обр. 2. Страници и горен праг на вход В. Fig. 2. Des pages et le seuil supérieur de l'entrée В

• Обр. 3. Хоросанови легла на настилка и мраморна облицовка на екседра Д в помещение 3. Fig. 3. Des lits de mortier du recouvrement de marbre de l'exèdre Д du local 3

отвори на трибелона най-вероятно също са били аркирани, ако се съди по оформлението на друг вход със същата ширина (1,85 м), изграден на южната стена на помещение 1 (вход В). Височината на източната му тухлена стена, запазена до петата на арката е 1,80 м. Това дава възможност да се определи височината на светлия отвор на входове А₁, А₃ и Б на 2,70 м.

Така описаните входове въвеждат в помещение 1, ситуирано по напречната ос на сградата и заемащо почти цялата ѝ ширина. То е с вътрешни размери 14,60 × 4,75 м. В средата на западната стена на помещението, почти в надлъжната ос на цялата сграда, е оформен отвор на вход В, еднакъв по

ширина с входове А₁, А₃ и Б (1,85 м). Непосредствено на изток от него, във вътрешността на помещение 1, са паднали три каменни блока, които са оформили страниците и горния праг на вход В (обр. 2). Те са с профилировка, видима от вътрешността на помещението. Графичната възстановка на вход В показва, че размерите на светлия му отвор са били: височина 1,90 и ширина 1,25 м. Долният праг на входа представлява мраморен блок, в чиито краища са издълбани полусферични легла за оси на въртяща се двукрила врата. Плоча, вкопана вертикално по централната ос на входа, е служела за запъване на вратата, която се е отваряла към следващото на запад помещение 2. В определен момент от функционирането на сградата помещение 1 е претърпяло преустройство на покривната си конструкция. Първоначалният му, най-вероятно едноскатен, покрив се е срутил вследствие на опожаряване, за което свидетелствува образуването над първоначалното подово ниво пласт, съдържащ овъглено дърво. Помещението е било наново покрито с полуцилиндричен свод, изграден в оста север — юг. За това свидетелствуват четирите двойки квадратни в сечение пиласстри, изградени от големи речни камъни, споени с белезникав хоросан, долепени на неравни интервали към вътрешните лица на дългите стени на помещението. Върху заравнения пласт с останки от горялата първа покривна конструкция е била положена настилка от един ред тухли с формат 0,34 × 0,34 × 0,045 м, споени с хигрофобен хоросан върху също такава влагоизолираща подложка. В един от запазените сектори от настилната личи, че полагането ѝ е било съобразено със съществуващия вече тук каменен пиласър. В същия сектор, заемащ североизточния ъгъл на помещението, върху тухлите от настилната са запазени следи от хоросан, което позволява да се допусне, че на това място покрай северната стена на помещението е била изсидана пейка, широка около 1 м.

Описаният по-горе вход В води към помещение 2, което заема централно място в сградата и е най-голямо по площ. То е с дължина 15,50 м и с ширина 5,65 м. Подовото му ниво, еднакво с това на помещение 1, се маркира от черна прослойка, образувана от горяло дърво, под която пръстта е оцветена до червенокафяво в резултат от интензивно горене. Тези данни сочат, че подът на помещението е бил дървен, подложен върху пласт от трамбована глина.

Западно от помещение 2 в същия ред е разположено квадратно в план помещение 7 с размери 5,50 × 5,50 м. Двете помещения се

свързват с вход Л, широк 1,25 м, разположен в северния край на разделящата ги стена. Подовото ниво на помещение 7 се маркира от тесен цокъл.

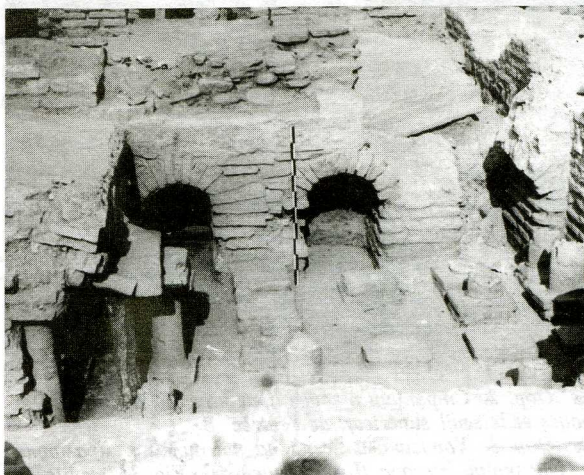
В източния край на южната стена на помещение 2 личи отвор на вход Г, от който на малка височина е запазена само западната страница. Ширината на входа се определя от дължината на запазеното пред него в помещение 2 стъпало, изградено от дребни ломени камъни, споени с бял хоросан. То е дълго 2,50 м и широко 0,50 м. Вход Г води към помещение 3, най-източното от южния ред помещения в сградата. То е дълго 6,30 м и широко 4 м. Било е застлано с големи правоъгълни каменни плочи, положени върху дебел пласт розов хигрофобен хоросан. Понастоящем плочите са извадени и размерите им се определят от запазените им легла в хоросановата подложка (обр. 3). Най-големите плочи са били с размери между 1,40 — 2, × 0,75 — 1 м. На юг помещение 3 завършва с полукръгла екседра Д, с вътрешен диаметър 3,50 м, излизаща изцяло пред южната фасада на сградата. Тя е отделена от помещение 3 посредством преградна стена, изградена от един ред тухли с формат 0,34 × 0,34 × 0,04 м и облицована с мраморни плочки. Подът на екседрата лежи по-ниско от този на помещение 3. Той е бил застлан с големи правоъгълни мраморни плочи, положени върху хигрофобна хоросанова подложка. Част от настилката е запазена на място (обр. 3). Отвътре екседрата е облицована с подобни, но по-тънки мраморни плочи, закрепени в хоросановата хигрофобна замазка посредством медни шипове, някои от които са запазени. В източния ъгъл на екседрата е изграден отвор с тухлени страници, широк 0,15 м, предназначен за източване на водата в нея.

Разделителната стена между помещение 3 и съседното му на запад в същия ред

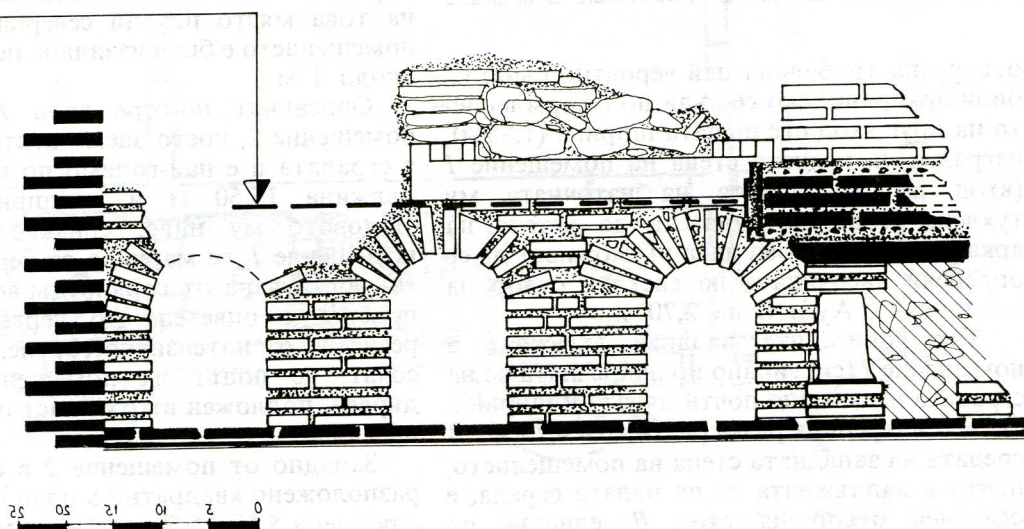
помещение 4 има необичайно голяма за сградата дебелина — 1,15 м. Тази особеност подсказва съществуването на няколко (най-малко 3) стъпала, изградени в дебелината на стената, посредством които е била преодолявана разликата в подовите нива между двете съседни помещения. Това е било необходимо поради съществуването на надземна хипокаустна инсталация под пода на помещение 4 (обр. 4). То е с квадратен план с размери 3,70 × 3,70 м. Хипокаустът му е изграден по следния начин: върху настилка от един ред тухли без спойка помежду им са издигнати в 7 надлъжни и 7 напречни реда глинени тръби, всяка от които лежи върху една или две поставени една върху друга тухли, споени с бял хоросан. Употребени са два вида тръби. Едните, с конвексни стени, са по-ниски (височина 0,45 м) и по-широки (максимален диаметър 0,24 м), а другите, с конкавни стени, са по-високи (височина

● Обр. 4. Хипокауст под помещение 4. Fig. 4. L'hypocauste sous le local 4

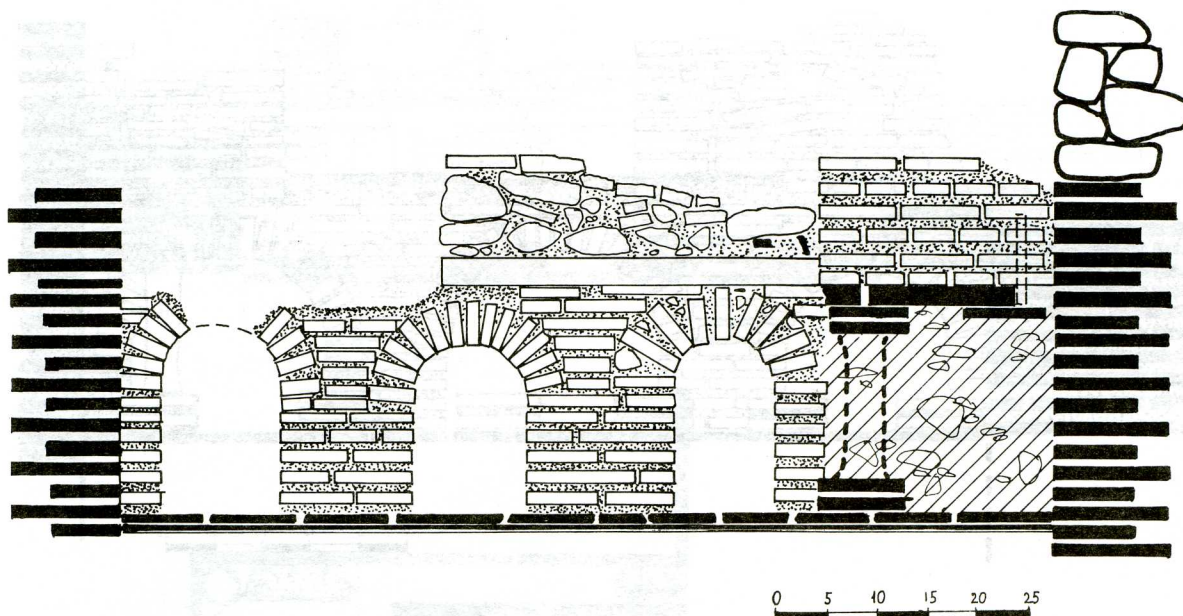
● Обр. 5. Разрез на хипокауст в помещение 4 (поглед от изток). Fig. 5. Coupe de l'hypocauste du local 4 (vue de l'Est)

4

5

6

7

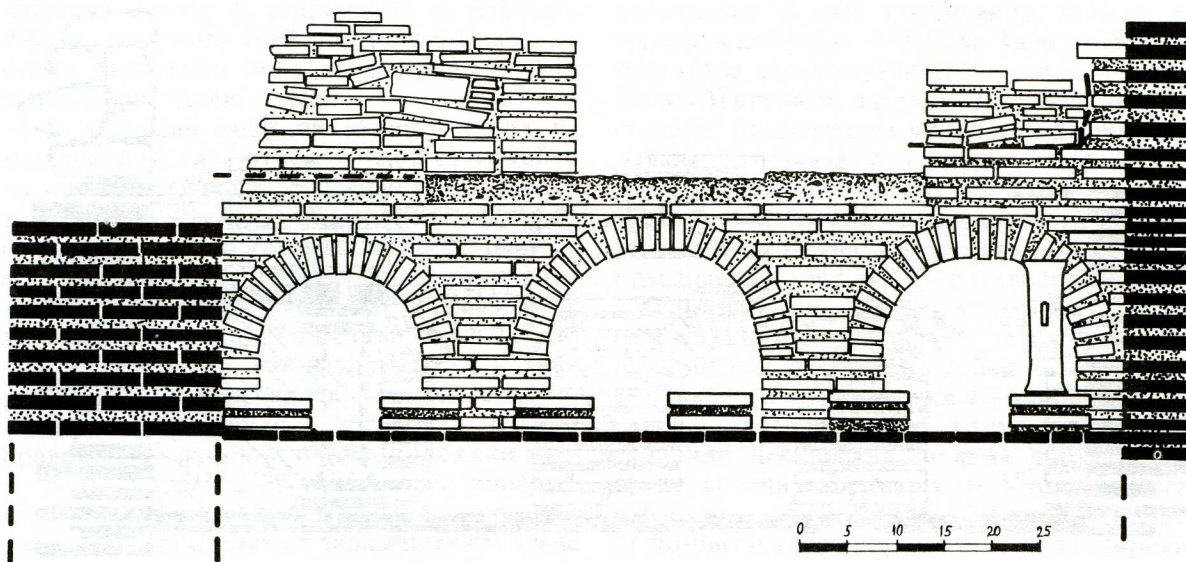
● Обр. 6. Засводени отвори за топъл въздух под вход Ж.
Fig. 6. Des entrées en voûte d'air chaud sous l'entrée Ж
● Обр. 7. Засводени отвори за топъл въздух под вход З.
Fig. 7. Des entrées en voûte d'air chaud sous l'entrée з

0,60 м) и по-тесни (максимален диаметър 0,14 м). Разликата във височините на двата вида тръби е преодоляна посредством две тухли, поставени една върху друга върху пониските тръби. Върху така изравнената горна повърхност на подпорите ляга суспензурата на хипокауста, запазена частично покрай южната и северната стена на помещението (обр. 5). Тя е изградена от един ред бипедални тухли с формат $0,62 \times 0,55 \times 0,07$ м, върху които е положен пласт от хигрофобен хоросан. В дебелината на бипедалните тухли са оставени множество тесни отвори с цел да се избегне напукване при изпичането им. По-широките тръби са поставени в два реда покрай южната стена на помещението, за да поемат допълнителната тежест на плътно иззидана пейка, дълга 2,50 м, широка 0,90 м и висока 0,30 м. Тя е била измазана с розов хигрофобен хоросан

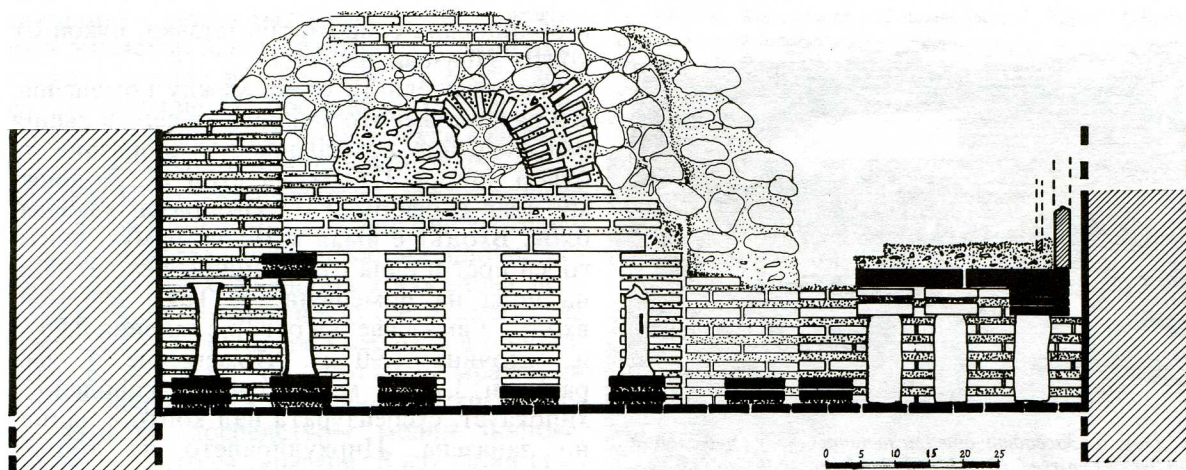
и облицована с мраморни плочки, някои от които запазени на място.

Разделителната стена между помещение 4 и разположеното западно от него в същия ред следващо помещение 5 е прорязана от отвор, широк 1,50 м, на вход Ж. Долният му праг е оформен от П-образен каменен блок. Входът е имал каменна рамка, чийто горен праг и една от страниците са паднали на пода на помещение 5. Така оформен, входът е имал светъл отвор с ширина 0,96 м и височина 1,90 м. Помещение 5 има размери $3,70 \times 3$ м. То също е снабдено с хипокауст, суспензурата над който е напълно запазена. Циркулирането на топлия въздух под двете помещения се е осъществявало посредством четири засводени отвора в дебелината на тухлената стена под вход Ж (обр. 6). Те са широки 0,40 — 0,45 м и високи до ключа на свода 0,65 — 0,75 м.

Последното в най-южния ред помещение — помещение 6, е свързано с помещение 5, посредством вход З, чиято първоначална ширина е била 1,90 м³⁰. По размери помещение 6 е еднакво с помещение 4 и има същото устройство на хипокаустната система. Суспензурата му се поддържа от 6 надлъжни и 6 напречни реда глинени тръби. Топлият въздух между помещения 5 и 6 е преминавал през три засводени отвора, изградени в разделителната стена между тях (обр. 7—8). Те са нееднакви по размери, като най-голям е средният с ширина 0,86 м и височина до ключа на свода 0,72 м, а най-малък северният с ширина 0,70 м и височина 0,64 м. На юг помещение 6 завършва с U-образна екседра И, широка 2,35 м и дълга 2 м, излизаща извън линията на южната фасада на сградата. Екседрата е била

8

9

преградена със стена, изградена от два реда тухли. Поради получената допълнителна тежест, суспензурата под трасето на тази стена се поддържа от четири тухлени колонки (обр. 9). Зад тях и покрай дъгата на екседрата са издигнати глинени тръби с конвексни стени, поддържащи пода на екседрата.

На запад помещение 6 преминава в правоъгълна ниша *ba* с размери $3 \times 1,65$ м. Хипокаустната система под пода ѝ има някои особености. На първо място това са две успоредни свободно стоящи тухлени стенички, дълги по 0,75 м, отстоящи на 0,60 м една от друга (обр. 10). Образуваният между тях проход води към отвор *K* в западната външна стена на сградата. Той е широк 1 м. Стените на описания проход са силно опушени, а самият той бе открит почти запълнен с дървесна пепел. Освен това прави впечатление, че суспензурата на ни-

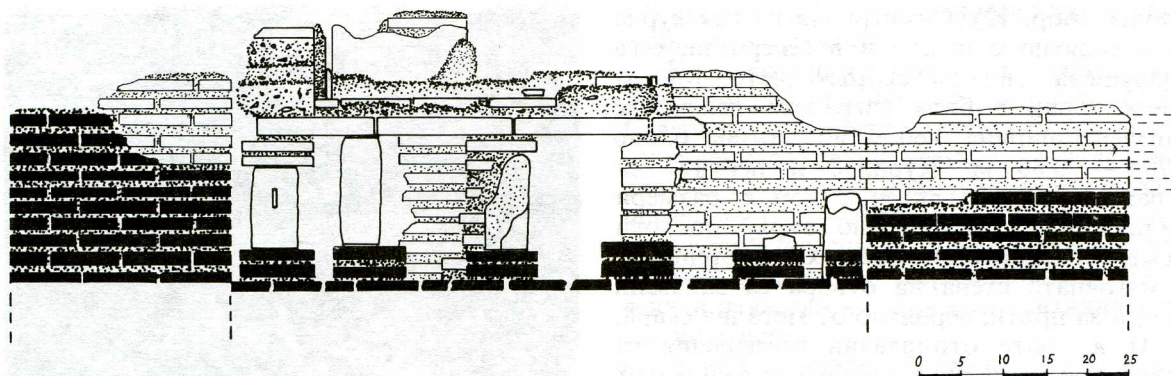
10

● Обр. 8. Разрез на хипокауст в помещение 6 (поглед от запад). Fig. 8. Coupe de l'hypocauste du local 6 (vue de l'Ouest)

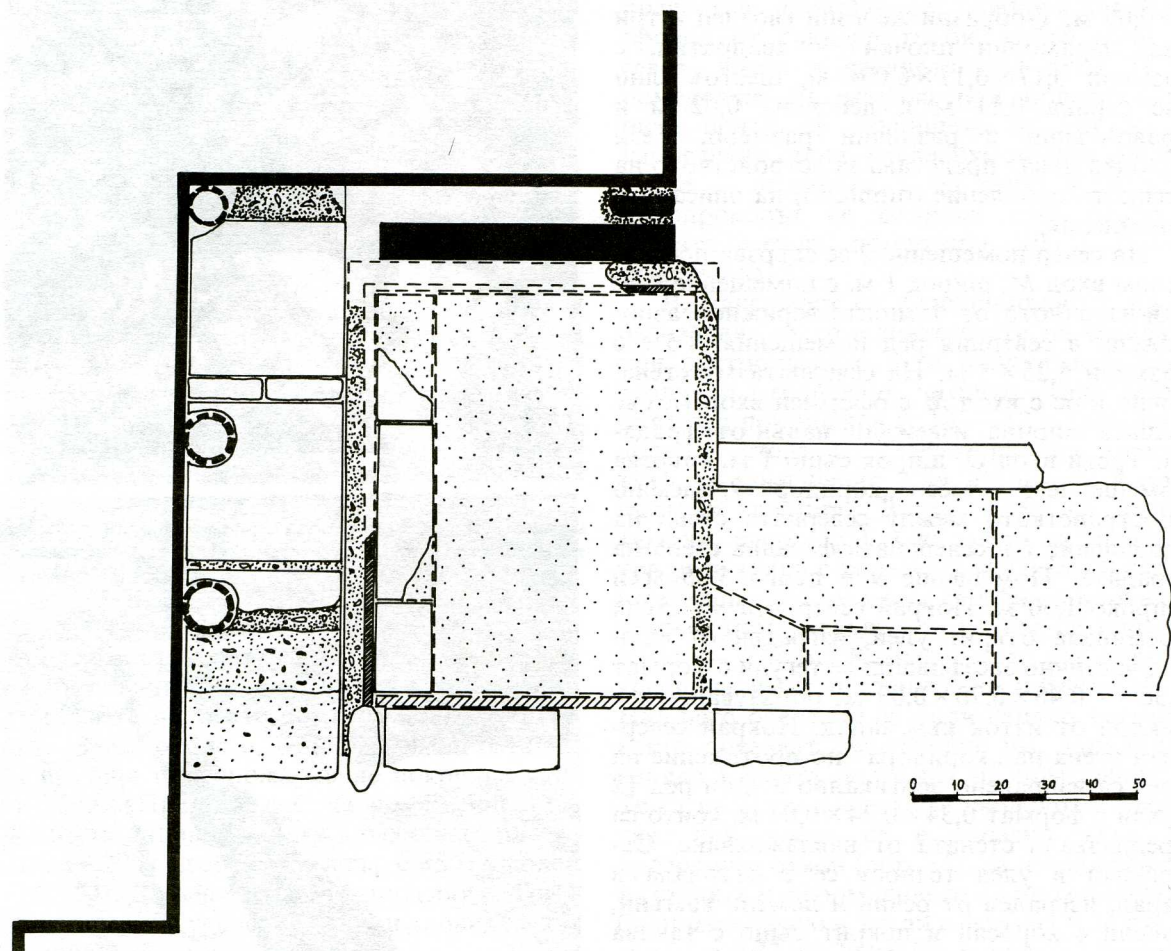
● Обр. 9. Разрез на хипокауст (поглед от север). Fig. 9. Coupe de l'hypocauste (vue du Nord)

● Обр. 10. Хипокауст в помещение 6. Fig. 10. L'hypocauste du local 6

11

12

● Обр. 11. Разрез в помещение 6 (поглед от изток).
Fig. 11. Coupe du local 6 (vue de l'Est)

● Обр. 12. План на лабрум 6а. Fig. 12. Plan du labrum 6a

шата се поддържа от глинени тръби от двата посочени вече вида, както и от две тухлени колонки, поставени за подсилване на подпорната система в предния, източен край на нишата. Върху пода ѝ частично е запазено П-образно съоръжение с външни размери: запазена ширина 1,30 м и дължина 3 м. В този сектор суспензурата е дебела 0,26 м и е изградена от един ред бипедални, два реда обикновени тухли и дебела хоросанова хигрофобна замазка, върху която са били

залепени мраморни плочки, някои от които запазени на място в южния ъгъл на съоръжението. Югозападният му ъгъл, който е най-добре запазен, дава представа за изграждането му във височина (обр. 11). Южната стена е изградена от един ред тухли с формат $0,34 \times 0,34 \times 0,04$ м. В дебелината на стената са оформени кръгли вертикални отвори за отвеждане на дима от хипокауста. Западната стена на съоръжението е изградена от два реда вертикално поставени бипедални тухли, споени с хоросан. Така описаните стени са оформили правоъгълна в план курна (labrum) с размери $0,70 \times 0,90$ м, която е била облицована с мраморни

плочки (обр. 12). Симетрична на нея курна най-вероятно е имало и в северната, сега разрушена част на съоръжението. Между двете курни е била изградена пейка със запазена ширина 0,60 м и дължина около 0,70 — 0,80 м. Курните и пейката са ограждали правоъгълен отвор с размери $1 \times 0,75$ м, оставен точно върху прохода между описаните по-горе тухлени стенички. В източната стена на отвора са запазени гнезда за пръти, вероятно от метална скара.

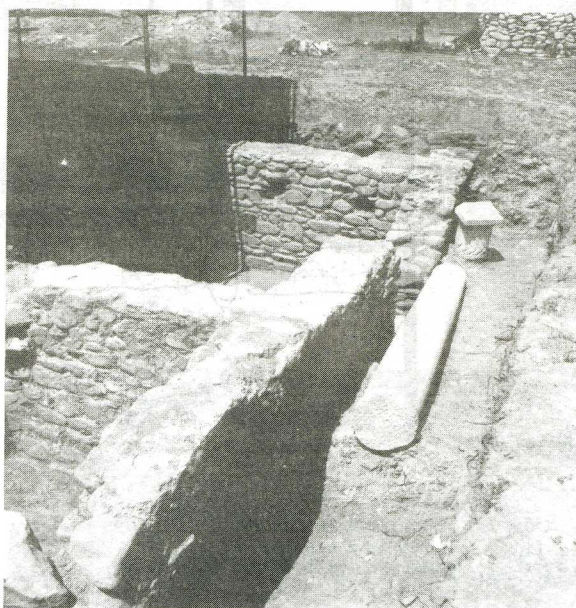
И в трите отоплявани помещения са открити макаронидни тубули с дължина 0,08 — 0,09 м, Т-образни железни гвоздеи и три вида мраморни плочки — квадратни, с размери $0,17 \times 0,17 \times 0,034$ м, шестоъгълни със страна 0,11 м и дебелина 0,02 м и правоъгълни с различни размери. Тези находки дават представа за устройството на стенното отопление (tubulatio) на описаните помещения.

На север помещение 2 се свързва посредством вход *М*, широк 1 м, с помещение 8 — най-източното от четирите верижно разположени в северния ред помещения. То е с размери $5,25 \times 3$ м. На северната му стена, точно в ос с вход *М* е оформен вход *Н*, със същата ширина, извеждащ навън от сградата. Трети вход *О*, широк също 1 м, свързва помещение 8 с тесен „коридор“ 9, заемащ пространството между северната стена на помещение 1 и северната фасада на сградата. Помещение 9 е дълго 5,35 м и широко 1,50 м. Покрай северната му стена преминава открит улей, изграден от един ред частично застъпващи се тегули с формат $0,36 \times 0,40 \times 0,70 \times 0,03$ м, образуващи лек наклон от изток към запад. Покрай северната стена на „коридора“ по протежение на улея са изправени вертикално в един ред 12 тухли с формат $0,34 \times 0,34 \times 0,04$ м, които са предпазвали стената от навлажняване. Събраната в улея течност се е оттичала в канал, изграден от речни и ломени камъни, споени с хоросан и покрит също с такива камъни, но без спойка (обр. 13). Той пресича помещение 9 в западния му край и през отвор в северната стена на помещение 1 минава под подовата му настилка, извежда под южния му вход *Б*, пресича пасажа между южната фасада на сградата и южната крепостна стена и през специално изграден правоъгълен отвор в дебелината на куртината над цокъла ѝ извежда извън укрепената площ на града.

Останалите три помещения — 10 — 12, от третия, северен ред, разположени западно от помещение 8, са изолирани едно от друго и имат по един вход, широк 1,25 м на северната фасада на сградата (входове *П*, *Р* и *С*). Трите помещения имат различни размери — при ширина 5 м помещение 10 е

13

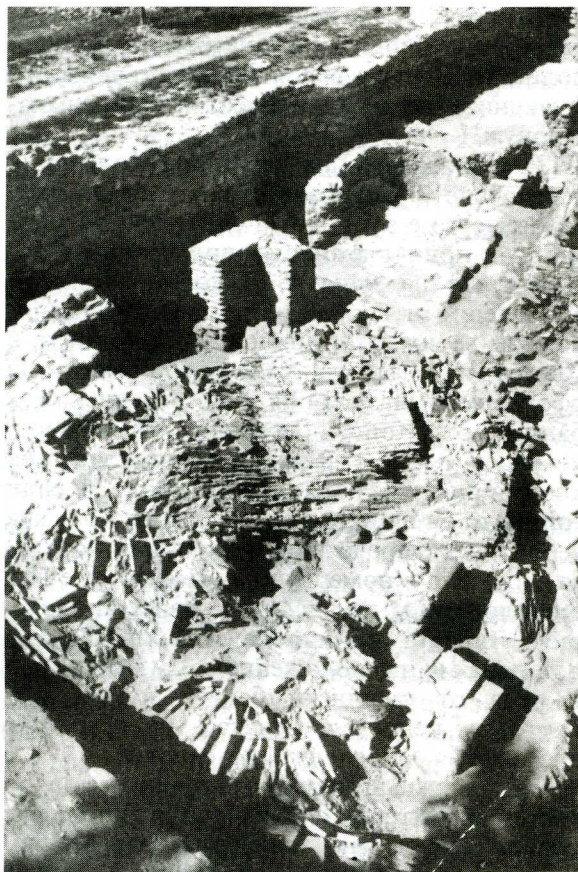

14

● Обр. 13. Отточен канал от банята към южната крепостна стена. Fig. 13. Un canal d'évacuation des bains vers l'enceinte orientale

● Обр. 14. Колоната и капител пред вход *С*. Fig. 14. Une colonne et un chapiteau devant l'entrée *C*

дълго 6,60 м, помещение 11 — 6,40 м, а помещение 12 — 4 м. Напречните им стени имат цокъл, широк 0,10 — 0,15 м, който се проследява само в южната им половина. Може да се допусне, че върху цокъл са лягали напречни греди, поддържащи дърве-

• Обр. 15. Срутени тухлени сводове и стени в помещение 1. Fig. 15. Des voûtes et des murs de tuiles détruites au local 1

ни подове само върху вътрешната половина на помещенията. Под дебел пласт рушевини от стените на трите помещения се открива друг, дебел около 0,30 м, съдържащ останки от срутена при опожаряване покривна конструкция. Пред вход С на помещение 12 е разкрита паднала гладка мраморна колона, дълга 3,20 м с горен диаметър 0,35 м и долен — 0,45 м. До нея е паднал капителът ѝ. Той е цилиндричен, украсен със стигиловидни канелюри (обр. 14).

Северно от помещение 9 без връзка с него е разположено помещение 13, широко 5 м, излизащо единствено пред северната фасада на сградата. Източната му стена възсяда североизточния ъгъл на сградата, докато западната се долепва до нея на фуга. В градежа на стените му е използван хоросан, еднакъв по цвят и фактура с този, употребен при изграждането на помещение 1, както и с този от стените на централния и северния ред помещения. Това наблюдение, както и обстоятелството, че между подовото ниво на помещение 13 и това на посочените помещения няма разлика, показва, че то е пристроено към основния

корпус на сградата непосредствено след нейното изграждане.

Към западната фасада на сградата, е долепено помещение 14, широко 4,25 м. Северната и южната му стена са двулицеви, изградени от речни камъни на калов разтвор. Подовото му ниво е еднакво с това на помещения 2 — 3 и 8 — 13. В сравнение с останалите помещения в него е открито най-голямо количество керамични съдове от всички известни в града късноантични керамични групи.

Данни за водоснабдяването на сградата предоставя единственият открит в нея водопровод от глинени тръби, който води от север, влиза в сградата под вход П на помещение 10, минава под подовото му ниво почти на равнището на цокъла на напречните стени, следвайки посока северозапад — югоизток. След чупка в трасето, водопроводът се отпраща през отвор в стената между помещение 10 и 2 към помещение 3.

В зависимост от функционалното предназначение на отделните части на сградата при построяването ѝ са били използвани различни строителни техники. Така северният ред помещения 8, 10 — 12 и западната фасадна стена до северозападния външен ъгъл на помещение 7 са изградени в *opus incertum mixtum*. Върху пояс от речни камъни, висок 1,60 м на места са запазени три реда тухли с формат $0,34 \times 0,34 \times 0,04$ м³, но тухленият пояс може да е бил и по-висок. Фугите между тухлените редове са широки 0,035 — 0,04 м. Каменен пояс със същата височина имат и стените на помещение 1. Над него обаче, те са били изцяло тухлени, както показват рушевините им, запълнили изцяло южната половина на помещението. Те са паднали заедно със сводовото покритие, при което се е запазил ъгъл от прозоречен отвор (обр. 15). За изграждането на стените и оформлението на прозорците са били използвани тухли с формат $0,34 \times 0,34 \times 0,05$ и $0,33 \times 0,29 \times 0,04$, докато за изграждането на сводовете са употребени тухли с формат $0,31 \times 0,31 \times 0,027$, $0,305 \times 0,030 \times 0,03$ и $0,295 \times 0,29 \times 0,027$ м. Изцяло тухлени са напречните стени между помещения 3 — 6. По друг начин е изградена стената, разделяща южния от централния ред помещения. На височина 1,60 м в няколко сектора, където са връзките ѝ с напречните стени на отопляваните помещения, тухлен градеж огражда стъпаловидно ядра от речни камъни. Вероятно по такъв начин е бил изграден и първият пояс на южната фасада на сградата, където тухлен градеж е запазен в хипокауста на помещение 5. Над височина 1,60 м следва тухлен пояс, от който са

запазени до три реда, както се вижда на вътрешното лице на екседра *И* в помещение 6. Нееднородна е структурата и на западната фасадна стена на сградата. В южния ѝ сектор, ограждащ помещение 6, тя е изцяло тухлена, докато в северния, затварящ помещение 12, тя е изградена до запазената височина 1,50 м само от речни камъни. Разликите в начина на градеж се обясняват с различното предназначение на помещенията. Тези от тях, които са били отоплявани, се ограждат от стени, градени в по-голямата си част или изцяло от тухли — материал с по-добри топлозадържащи свойства от камък⁵. Употребата на тухла е продиктувана и от чисто конструктивни съображения при изграждането на засводени отвори в хипокауста, при аркиране на входове и при засводяване на помещения.

Направеният анализ на отделните елементи и на конструктивните особености на сградата дават възможност за възстановяване на общата ѝ планова и функционална схема. Архитектурният ѝ план я определя като провинциална публична баня от т.нар. блоков тип. Вътрешното ѝ разпределение се отличава с ясната си схема — едно помещение — 1, разположено по напречната ос на сградата в източната ѝ част и три реда помещения, подредени верижно по надлъжната ѝ ос.

Помещение 1, широко отворено на изток и юг, представлява преддверие, или вестибюл, оформен като засводен портик, изграден пред същинския вход на банята (вход *В*). Основното му функционално предназначение несъмнено е било да смекчи в постудените сезони резкия температурен преход при излизане от затоплената сграда, а в горещите летни месеци — да предпазва от пряко слънчево нагряване неотопляваната централна част на банята. Наред с това, преддверието в случая е изпълнявало и определена естетическа функция, подчертавайки главния подход към сградата. Банята в Никополис ад Нестум не представлява изключение по отношение изграждането на подобен вестибюл пред главния вход. Помещения с аналогична функция, но с далеч по-скромно оформление имат например късноантичните бани край с. Драгоево, Шуменско⁶, и в кастела Акра на нос Калиакра⁷.

Вход *В*, оформен с профилирана каменна рамка, отвежда в помещение 2, заемащо по-голямата площ от централния ред помещения. По своето местоположение и значителни размери то следва да се определи като аподитериум. По същия начин са разположени аподитериите на баните в Славени⁸, Диногоция⁹ и Миция (терми I)¹⁰ в Дакия, в

с. Драгоево, Шуменско¹¹, и др. Освен за съблекална аподитерия на банята в Никополис ад Нестум вероятно е изпълнявал и функциите на зимна палестра или гимнастериум¹².

Разположеното на запад от аподитерия помещение 7 е свързано само с него. Най-вероятно то е служело за склад на бански и спортни принадлежности, ползувани от посетителите на банята. Подобна схема на аподитерий и сервизни помещения, разположени верижно, е приложена в термите в Славени¹³. Същата схема виждаме при оформянето на втория ред помещения в банята от Конц, Германия (II период, помещение 17)¹⁴. В югоизточния ъгъл на аподитерия през вход *Г*, който поради голямата си ширина (около 2,50 м) по всяка вероятност е представлявал отворен портал, се е влизало в помещение 3. Подът му е бил с около 0,60 м по-висок от този в аподитерия. Липсата на хипокаустна инсталация под пода му, разположението му като първо в реда от същински бански помещения, както и непосредствената му връзка с аподитерия определят помещение 4 като фригидариум. Широко отвореният проход между аподитерия и фригидария според нас бележи определена тенденция към все по-ясно пространствено интегриране между тези две съседни помещения, която в крайна сметка довежда до образуването на общо Г-образно помещение със смесени функции. Типичен пример за такова опростено пространствено решение дава банята в кастела Акра¹⁵. На юг фригидарият завършва с полукръгла неотоплена вана, заемаща вътрешността на екседра *Д*. В нея се е извършвало къпането със студена вода. Изграждането на екседри за вани към банските помещения е явление, типично за частните и обществените провинциални бани през цялата императорска епоха¹⁶.

От фригидария се е влизало в съседното на запад помещение 4. То е първото от трите отоплявани помещения в банята. Пряката му връзка с фригидария, както и максималната му отдалеченост от топлинния източник на хипокаустите позволява то да бъде определено като тепидариум. Най-южният от четирите, минаващи през западната стена на помещението засводени канали, е насочвал топлия въздух под ниската, облицована с мраморни плочки пейка, долеена до южната стена на тепидария. Може да се допусне, че тук е било мястото за масажирание или обмазване с масла след преминаване на процедурите в горещите помещения.

Следващото на запад помещение 5 може да се определи като лаконикум поради

някои особености, които са му осигурявали по-добро затопляне от това в тепидария. Освен по-голямата му близост с огнището на хипокаустите за поддържане на висока температура в него са допринасяли и пошироките засводени канали за топъл въздух в западната му стена, между които е оставало само 1 м плътно пространство (това пространство между съответните канали под тепидария е 1,50 м). Освен това свободното проникване на топлината от съседното на запад помещение 6 е било улеснено от двойно по-голямата ширина на вход 3, който се възстановява като отворен портал между тях¹⁷, в сравнение с ширината на вход Ж, между лаконика и тепидария.

Последното в реда отоплявани помещения в банята — помещение 6, както по отношение на ситуиране и планировка, така и по конструктивните си особености има всички типични белези на калдариум. С разполагането му в югозападния ъгъл на сградата строителят се е съобразил напълно с предписанието на Витрувий за най-благоприятно изложение на отопляваните помещения в баните, свързано с интензивното им и най-продължително огряване от слънчевите лъчи през следобедните часове¹⁸. Калдарият се състои от квадратна саела, към чиято южна страна е била оформена полукръгла вана (alveus), обхващаща вътрешността на екседра И. На запад цялата преминава в правоъгълна ниша ба. Тази планова схема е често срещана при този вид помещения в провинциалните бани от блоков тип през императорската епоха. Най-близки паралели в това отношение предлага големият калдариум на малките източни терми в Тимгад¹⁹, калдариумът на термите в Диногения²⁰, както и северозападният калдариум в банята от Конц²¹. По начина на оформянето на пространството в правоъгълната ниша обаче, калдарият от Никополиската баня показва някои особености. Вместо обикновено практикуваното изграждане на правоъгълната вана или басейн, обхващащ цялата вътрешност на нишата²², тук в нея е бил вместен котелът за гореща вода (testudo). Това е наложило промяна на цялостното вътрешно оформление на нишата, изразена чрез изграждането на две курни и пейка, заобикалящи иззидания отвън котел. Водата в него е била пряко подгрявана от огнището (furnium), поместено между двете тухлени стенички под пода на нишата. Горивният материал за пещта е бил подаван през отвор К в западната стена на калдария.

Описаната основна част на банята е имала пряка връзка само с две от северния ред помещения. Вход М в североизточния ъгъл на аподитерия е отвеждал в помещение

8, от което през срещуположен вход Н, се е излизало пред северната фасада на банята. По същество помещение 8 представлява тясно преддверие на „черния“ вход М на аподитерия, предназначен най-вероятно за обслужващия банята персонал. Трети вход О в североизточния ъгъл на това преддверие води към помещение 9. Местоположението, планът и вътрешното му устройство — максимално отдалечен от основната банска част дълъг и тесен коридор с открит улей покрай едната му надлъжна стена, свързан с открит канал, позволява определянето му като латрина — писоар на банята.

Помещения 10 — 12 със самостоятелни входи на северната фасада на банята, изолирани едно от друго и от останалата част на сградата, следва да се разглеждат като косвено свързани с основните функции на банята — най-вероятно като магазини, лавки и др.

Помещение 13, изолирано от вътрешността на сградата и разположено в непосредствена близост със задния ѝ вход, би могло да се определи като жилище за прислугата на банята.

Помещение 14, единствено градено на калов разтвор, също е изпълнявало някакви сервизни функции.

Така описаната банска постройка от блоков тип с три реда помещения представя планова схема, която няма точен паралел със сгради от подобен тип от останалите римски провинции. Най-близка по план е сградата от Ескус, проучена от А. Фрова, въпреки че нейното функционално предназначение е различно²⁴. Друг подобен пример предлага банята от Конц, но при нея плановата схема е развита постепенно през два последователни строителни периода²⁵. Сходството ѝ с банята от Никополис е донякъде формално, тъй като функциите на помещенията от третия ред в двете сгради са различни. Що се отнася до двата реда същински бански помещения, съществуват редица сходства с паметници от този вид, особено от долнодунавските провинции. По отношение на вътрешното разпределение на тази част от сградата от Никополис най-близко стоят терми I и особено терми II от каструма Миция, банята в Славени и тази в Диногения, всички от Дакия. Най-близък паралел от Долна Мизия предлага банята от с. Драгоево, Шуменско, а от Малка Скития — банята от кастела Акра. Всички тези сгради се вменят в широк хронологически интервал между началото на II и началото на IV в., без да може да се проследи някаква еволюция в плановата им схема²⁶. Тя изглежда достатъчно устойчива, тъй като след разрушаването на част от споменатите бани в средата на III в. в резултат на

Първата готска война планът им бива възпроизвеждан без изменения в края на III — началните десетилетия на IV в.

Построяването на банята в Никополис ад Нестум предхожда изграждането на градската крепостна стена⁷. За това най-ясно свидетелствува оформената полукръгла ниша в куртината между кули 1 и 2, която отстои на 1,60 м от външното лице на екседра Д, като следва точно нейната дъга. Откритите на първоначалното подово ниво на сградата археологически материали са в опожарен пласт, затрупан от срутената покривна конструкция. Те образуват затворен комплекс, в който най-ранната датирана находка — бронзова монета на Лициний II (317 — 324 г.) насочва към времето на изграждане на банята най-късно в 20-те години на IV в. Най-късната датирана находка в комплекса е една северноафриканска лампа, според която опожаряването на сградата е станало не по-рано от края на IV — началото на V в. Очертаният хронологически интервал отговаря на първия период на функциониране на банята. Опожаряването ѝ може да се свърже с готските набези след края на Втората готска война, документиран при други обекти от това време в дн. Западна България⁸. Една златна монета — половин солид на имп. Зенон (474 — 491 г.), открита в екседра Д на фригидария,

показва, че в последната четвърт на V в. банята вече е била възстановена. Тогава преддверието е било засводено, а подът му повдигнат и покрит с тухлена настилка. В повечето от останалите помещения това по-късно подово ниво е нарушено при преустройството им за стопански цели през XI — XII в.⁹ В някои от останалите помещения, незасегнати от средновековни градежи, над второто подово ниво са открити фрагментирани съдове от червенолакова керамика (група „Късноримска „С“ керамика по Дж. Хейс), най-късните от които датират в 580 — 585 г.¹⁰ В едно от тези помещения е открита и най-късната монета от обекта — на имп. Юстин II и София (565 — 578 г.). Посочените находки датират втория период от функционирането на банята между последната четвърт на V и края на третата четвърт на VI в. Поради липсата на данни за второ опожаряване на сградата може да се допусне, че тя е била изоставена след славянско-аварските нашествия, при които Никополис ад Нестум е бил опустошен. По-късно банята е била частично срутена от земетресение, за което свидетелствуват падналите сводове на преддверието и тухлената разделителна стена между него и аподитерия, паднала изцяло в преддверието.

⁷ Сградата бе открита при разширяване на изкопа покрай вътрешното лице на южната крепостна стена на града, предприето през 1981 г. под ръководството на ст.н.с. А. Милчева, която през същия сезон започна разкопките на банята. Проучването ѝ бе продължено през следващия сезон от ст.н.с. М. Ваплинова. Цялостното разкриване на сградата бе извършено от автора на настоящата статия. Архитектурното заснемане е на и.с.арх. К. Вачева (АИМ). Нивелирането на сградата е извършено от инж. А. Каменаров. В разкопките взеха участие като стажант-археолози С. Петрова и К. Рабаджиев, по това време студенти — историци от СУ „Св. Климент Охридски“.

⁸ Помещения 13 и 14 са проучени частично поради прекратяване на археологическите разкопки в Никополис ад Нестум през 1984 г.

⁹ По-късно, най-вероятно през средновековната епоха входът е бил стеснен, при което са били използвани цели или фрагментирани тухли с различна дебелина, както и късове хигрофобен хоросан от разрушената по това време суспензура на хипокауста, спонси с калов разтвор.

¹⁰ За съществуването на камисен пояс над тухления свидетелствува голямо количество ломени и речни камъни в пласта от рушевини, запълващ вътрешността на помещенията от средния и северния ред в сградата.

¹¹ По този въпрос вж.: А. Фрова. Разкопки на италианската археологическа мисия в Ескус. — ИАИ, 17, 1950, с. 50.

¹² Г. Атанасов, П. Петрова. Късноантична баня край с. Драгово, Шуменски окръг. — ГМСБ, 7, 1981, обр. 1, помещение 8; с. 53. Според нас авторите погрешно определят това помещение като аподитерий, а следващото — помещение 7, около три пъти по-голямо — като вестибюл (с. 52).

¹³ Л. Бобчева. Късноримска баня на нос Калиакра. — ИОМТ, 1, 1973, с. 143, план, помещение А.

¹⁴ G. Popilian. Termele de la Slăveni. — Apulum, 9, 1971, p. 629, fig. 2, piece A.

¹⁵ I. Barnea. Les thermes de Dinogetia. — Dacia, 11, 1967, p. 227, fig. 2, piece A.

¹⁶ L. Marinescu et collect. Santierul arheologic Micia (Vetel, jud. Hunedoara). — Carcetri arheologice, III, 1979, p. 108, fig. 1, terme I, piece I.

¹⁷ Г. Атанасов, П. Петрова. Цит. съч., обр. 1, помещение 7.

¹⁸ Такива допълнителни функции на аподитерия допуска Й. Барня в: J. Barnea. Op. cit., p. 231.

¹⁹ G. Popilian. Op. cit., fig. 2, B-C.

²⁰ H. Koethe. Die Bäder römischer villen im Trierer Bezirk. — Ber. RGK, 30, 1940, p. 66.

²¹ Л. Бобчева. Цит. съч., план, помещение Б.

²² За изграждането на вани в екседри вж.: Г. Александров. Антична вила №3 край Михайловград. — ИМСБ, 9, 1984, с. 31, бел. 35—43.

²³ За това свидетелствува липсата на следи от долен праг върху напълно запазената суспензура в ширината на отвора на вход 3.

²⁴ По въпроса за ситуиране на отопляваните помещения в римските бани вж.: Т. Иванов. Проучвания върху хипокауста от римската и ранновизантийската епоха в България. — Археология, 1971, № 1, с. 25 и пос. лит.

²⁵ A. Ballu. Les ruines de Timgad. Paris, 1903, 51-52, tabl. XII, 8.

²⁶ J. Barnea. Op. cit., 238—240, fig. 2, D.

²⁷ H. Koethe. Op. cit., p. 66, fig. 20.

²⁸ Запазени басейни в правоъгълни ниши за калдарии вж.: W. Martini. Überlegungen zur baugeschichtlichen Genealogie der samischen Thermenanlage. — Proce-

edings of the X-th international Congress of classical Archaeology, Ankara, 1978, 638, fig. 2; p. 369.

²³ За метални котли в термите вж.: Vitruv, V. 10, I.

²⁴ А. Фрова. Цит. съч., 48, план.

²⁵ Н. Koethe. Op. cit., p. 66, fig. 20, 64.

²⁶ За датировката на посочените сгради вж.: L. Marinescu et coll. Op. cit., 108; G. Popilian. Op. cit., 640; J. Barnea. Op. cit., 248; Л. Бобчева. Цит. съч., с. 148.

²⁷ А. Димитрова-Милчева. Укрепителната система на късноантичния и ранновизантийския град

Никополис ад Нестум. — *Studia Aegea et Balcanica in honorem Lodovici Press.* Warszawa, 1992, p. 268.

²⁸ В. Найденова. Римската вила в с. Кралев дол, Пернишки окръг. — РП, 14, 1985, с. 60.

²⁹ В помещения 2 през посочения период е била изградена пещ за претопяване на желязо, а в екседра II на помещение 6 — пещ за изпичане на керамични съдове.

³⁰ J. Hayes. *Late Roman Pottery*, London, 1972, *Late Roman „C“ Pottery*, Form 3, typ G.

Les bains à Nicopolis ad Nestum datant de la basse Antiquité

G. KOUZMANOV

(Résumé)

Les fouilles à Nicopolis ad Nestum ont mis au jour des bains publics situés dans l'immédiate proximité de l'enceinte orientale de la ville. Présentant un plan rectangulaire, l'édifice occupe une superficie d'environ 500 m². Il est orienté, suivant le point cardinal, l'axe longitudinal indiquant l'Est-Ouest. Il est composé de 14 locaux, dont 11 sont disposés en trois rangs. Le local 1 représente un vestibule rectangulaire formant un portique à voûtes le tribalon tourné vers l'Est, une entrée arquée vers le Sud et un portail rectangulaire vers le local 2 — apoditerium. A l'Ouest de celui-ci se situe le local 7. Il ne communique qu'avec l'apoditerium et servait probablement d'entrepôt d'articles de bain et de sport. La rangée sud de locaux forme les bains authentiques. Elle est constituée de quatre locaux disposés en chaîne — un frigidarium doté d'une exèdre en hémicycle — baignoire (local 3), un tepidarium assorti d'un banc pour les massages (local 4), un laconicum (local 5) et un caldarium avec labrum tourné vers le Sud et deux urnes à banc entourant un chaudron — à l'Ouest (local 6). Les locaux 4 — 6 sont dotés d'hypocauste. La suspension bâtie de tuiles bipèdes est supportée de colonnettes de tuiles et de

tuyaux d'argile. La circulation de l'air chaud sous les locaux se fait par des ouvertures en forme de voûte sous les seuils. L'hypocauste était chauffé d'un foyer (furnum) dans l'extrémité occidentale du local 6. La rangée nord de locaux inclut une latrina — pissoir (local 9), l'antichambre à une entrée de service M (local 8) et trois locaux à entrées autonomes tournées vers le Nord, très probablement des boutiques ou des magasins (les locaux 10—12). Deux locaux viennent s'ajouter au bloc principal des bains (probablement des dépendances destinées aux domestiques) et 14, collé à façade occidentale, à des fonctions de service supposées (un dépôt de combustible ?). Le plan de l'édifice a les plus proches similitudes avec les bains de Draguievo, région de Choumen (Misie Inférieure), au castel Acra (la Scythia Minor) et au castrum Micia (thermes II), Slaveni et Dinogetia (Dacia). L'analyse des données fournies par les fouilles permet de définir deux périodes de fonctionnement du bâtiment: des années 20 du IVe à la fin du même siècle et du dernier quart du Ve jusqu'à la fin du troisième quart du VIe s.

Измерващи уреди от Филипопол

СЛАВКА ЧЕРНЕВА-ТИЛКИЯН

В античния отдел на Археологически музей — Пловдив, се пазят няколко паметника, служещи за измерване на храни. Това са три тежести за кантари и една менза мензурария, които постъпват в музея в разстояние на много години. Тези мерителни уреди са тясно свързани с търговията и занаятите на Филипопол и са в подкрепа на епиграфските сведения за съществуването на сдружения на бакалите и кръчмарите¹, на кохарите и търговците на вехти предмети².

През 1970 г. в Пловдив при археологически разкопки на една от инсулите на ан-

тичния град, намираща се под днешната I поликлиника, бе открит бронзов бюст-тежест на кантар с инв. № II-307. Самият кантар не е дошъл до нас, но по аналогия той може да се възстанови като бронзова кобилица, разграфена на отделни деления от римската метрична система³, подобно на примера, който ще разгледаме по-долу също от Пловдив, както и на многобройните други паралели⁴. Тежестта е с форма, закачена на кантара посредством кука, излята заедно с бюста. Покрита е със светлозелена патина с много наледи, но като цяло предметът е много добре

1

2

- Обр. 1. Бронзов бюст-тежест от Филипопол (лице). Fig. 1. Torse-poids en bronze de Philippopolis (avers)
- Обр. 2. Бронзов бюст-тежест от Филипопол (обратна страна). Fig. 2. Torse-poids de bronze de Philippopolis (revers)
- Обр. 3. Бронзов бюст-тежест от Филипопол (детайл лице). Fig. 3. Torse-poids de bronze de Philippopolis (détail du visage)

запазен. Тежестта е бронзова, кука, с оловен пълнеж и тежи 4,800 г с куката за окачване. Отдолу има кухина, което предполага наличието на капак. Заедно с капачето тя би тежала около 5 кг, което отговаря приблизително на 15 римски либри = 4,912 кг. Височината на бюста с халката е 0,21 м (обр. 1). Тежестта е с форма на бюст на ранновизантийска императрица върху малка овална поставка. Облечена е с туника с няколко гънки на гърдите и наметната с пала. Последната е моделирана богато отпред, без обаче да бъде украсена допълнително с гравировка, което се среща при други екземпляри и имитира брукат. Отзад палата е праметната и пада вертикално през лявото рамо (обр. 2). Останалата част от гърба е гладка. Ръцете са скрити в палата. Дясната ръка е сгъната в лакътя, като се подава само дланта с пръстите. Палецът е отделен от останалите така, като че придържа падащия на лявото рамо край на дрехата. Лявата ръка също е сгъната

3

• Обр. 4. Бронзов бюст-тежест от Филипопол (профил). Fig. 4. Torse-poids de bronze de Philippopolis (profil)

в лакътя и държи волумен. Тя е изобразена необичайно пластично за епохата, обгръщайки от три страни свитъка. Малко под шията и под вратната извивка на туниката е представена огърлица от едри правоъгълни пластинки, предадени релефно. На главата носи златна диадема. В средата над челото има една правоъгълна пластинка, която на нашия паметник е лошо запазена, но при някои аналогии⁵ се вижда много ясно. Останалата част от диадемата се състои от редуващи се квадратна плочка и плочка, украсена с двойни елипсовидни релефни пъпки. Над ушите от диадемата се спускат две пендули, които стигат малко под брадичката. Всяка пендула се състои от еднакви по големина бисери, с изключение на последния — най-големия. Прическата е от типа „шлем-фризура“. Косата е разделена на две, ниско над челото, в широк пояс. Отделните кичури са предадени чрез гравирани, леко вълнисти хоризонтални линии. Спуснатата на тила

коса е разделена на два масура и вдигната високо след темето, където краищата на масурите са подвити под диадемата. Всеки масур е предаден с връзани хоризонтални и диагонални линии. Липсва мрежата (боне), което в много други тежести допълва прическата. Лицето е дребно, стесняващо се към брадичката, но не така силно, както при някои „птицеобразни“ изображения на императрици⁶ (обр. 3). Веждите са склучени, очите нормални по големина, с подчертан и падащ надолу външен ъгъл, с очертани зеници и ирис във вид на малка дупка, вероятно за инкрустация. Носът е тънък, но силно, почти пирамидално разширяващ се надолу. В профил (обр. 4) той продължава линията на челото, като в края е заострен. Устните са малки и стиснати, едва забележими, с малка, силно вирната и заострена в края брадичка.

В научната литература⁷ бронзовите тежести с бюстовете на императрици се разделят главно на два типа, според размерите им. Паметникът от Филипопол се отнася към втората група — с големи размери, които са от IV до VI в., докато тези с по-малки размери са от I до IV в.⁸

Според класификацията на Едит Томас⁹, която се базира на наличието или отсъствието на определени иконографски детайли (диадема, пендули, огърлица, прическа, жестове на ръцете и пр.), ранновизантийските императрици са представени в три групи. Нашият паметник не се отнася към нито един от трите типа, тъй като според същата класификация (наличие на диадема, пендули и огърлица) той трябва да принадлежи към втората група. Но, както бе отбелязано при описанието, липсва имитация на брокат. В такъв случай бихме могли да предположим, че това е друга група паметници, между първа и втора група по Едит Томас. Така общо групите стават четири, като нашата фигурка е от втората. Или, първата група е без накит на главата, респективно диадема, пендули и огърлица. При втората, която ние въвеждаме, се появяват всички изброени украшения. При третата двете дрехи са гравирани с цел да се имитира брокат, като украшенията също остават. При четвъртата жестът на ръцете е различен, тип „benedictio latina“.

В литературата съществува дискусия по въпроса, кого точно изобразява даденият иконографски тип. Според Едит Томас, която е събрала повечето примери, това е Лициния Евдокия, жена на император Валентиниан III¹⁰, но според Ема Спринц¹¹ това е Пулхерия — сестрата на Теодосий II. Пулхерия е играла изключително важна роля във византийския двор в много отношения. След смъртта на баща си Аркадий тя става регентка на малолетния си брат Теодосий II и още

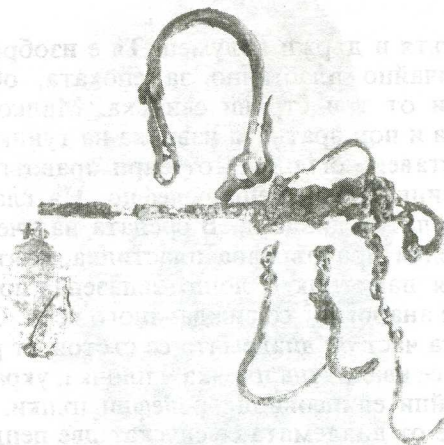
5

6

тогава, в 414 г., получава титлата августа. Тя избира бъдещата съпруга на брат си, известна под името Евдоксия. Пулхерия, внучката на Теодосий I, основателя на династията, буквално наследява енергията и таланта за управление от своя дядо. Но дворът на слабия Теодосий II, след женитбата му с Евдоксия, става истински разсадник на интриги. В основата на това са както борбата за власт и надмощие между двете августи, така и новопоявилите се религиозни течения в християнството — ортодоксията и монофизитизмът. Пулхерия като привърженик на ортодоксията в противовес на Евдоксия е принудена да напусне двора в 438 г. и да отиде в изгнание до смъртта на Теодосий II в 450 г., когато се завръща триумфално. През 451 г. тя става причина за свикване на Халкедонския събор, на който ортодоксията възтвържествува над монофизитите. Лициния Евдоксия е нейна племенница — дъщеря на Теодосий II, която обаче е прекарала по-голямата част от живота си в Западната Римска империя като съпруга на Валентиниан III, император на тази част.

В монетните емисии има няколко иконографски типа на Лициния Евдоксия във

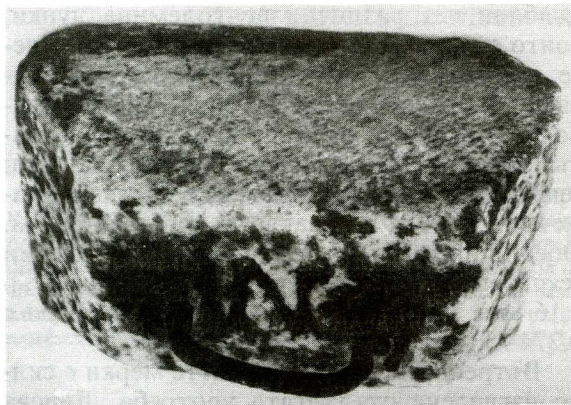
7

● Обр. 5. Бронзов бюст-тежест от Берлин. Fig. 5. Torsion-weights of bronze de Berlin

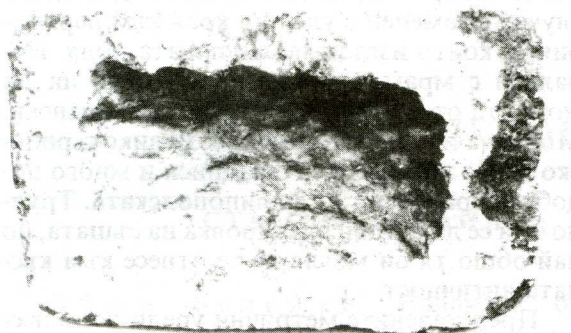
● Обр. 6. Бронзов бюст-тежест от Константинопол (колекция на д-р Лилиан Малкоф). Fig. 6. Torsion-weights of bronze de Constantinople (la collection du Dr. Lilian Malkoff)

● Обр. 7. Бронзова теглилка от Филипопол. Fig. 7. Poids de bronze de Philippopolis (avers)

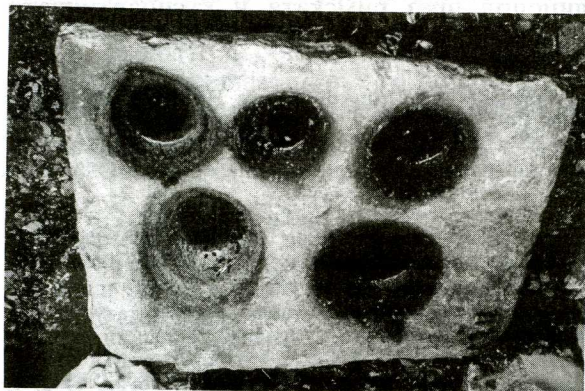
8

9

10

- Обр. 8. Мраморна тежест от Филипопол (лице). Fig. 8. Poids de marbre de Philippopolis (partie inférieure)
- Обр. 9. Мраморна тежест от Филипопол (долна част). Fig. 9. Poids de marbre de Philippopolis (partie inférieure)
- Обр. 10. Менза мензурария от Филипопол. Fig. 10. Mensa mensuraria de Philippopolis

фас¹², при които тя е представена като млада жена с много специфично овално лице с миловидни дребни черти. Но при портретните изображения на Пулхерия и Лициния Евдоксия има много голямо сходство, ако не и съвпадение¹³. Същото нещо съществува и при бюстовете-тежести на двете императрици. Само в отделни случаи, като например бюста от Берлин¹⁴, е изобразено също такова младо лице с продълговати овални очертания (обр. 5) или, както при един бюст от Константинопол¹⁵ (обр. 6) срещаме типичното „птиче лице“ с характерната форма и

външен ъгъл на очите, носа и малка стесняваща се брадичка.

Учените се опитват и чрез жестовете на ръцете да отгатнат коя от двете императрици е изобразена. Едит Томас смята¹⁶, че това е Лициния Евдоксия, която е построила в Рим Basilica Apostolorum. Тук тя е донесла част от веригите, с които Пилат е оковал св. Петър в този случай жестът на benedictio latina се тълкува във връзка с нейното благочестие и строителна дейност. Обратното, Ема Спринц смята¹⁷, че това е Пулхерия и свързва същия жест с нейната победа и утвърждаването на православие. Вероятно и в монетните емисии, и в кръглата скулптура двата иконографски типа са били смесвани, което е честа практика през римската, късноантичната и ранновизантийска епохи.

Нашият паметник е най-близък до Константинополския бюст-тежест (обр. 6) и отрязва „птичий лик“ на Пулхерия. В някои от паметниците, свързани с Византия, и останалите иконографски детайли са сходни на нашия бюст-тежест. Това ни дава основание да смятаме, че този бюст е бил произведен в самия Константинопол заедно с теглилката. Друго основание за идентифициране изображението с Пулхерия е, че тя е властвала във Византия и че по-естествено е тежестта да изобразява именно нейния облик.

Най-общо паметникът може да бъде датиран през втората половина на V в. и тъй като е изобразена относително млада жена, смятаме, че terminus ante quem е Халкедонският събор през 451 г. и смъртта на Пулхерия през 453 г. Най-вероятно това са 30—40-те години на V в. Поради налепите и патината истинските художествени достоинства на бюста-тежест от Филипопол не могат да бъдат оценени. Но вероятно това е, както вече бе предложено, творба на едно столечно ателие.

Наличието на бюст на императрица като тежест на определена теглилка е един вид гаранция за точното ѝ измерване, а от друга страна и проява на култа към императора или императрицата. От България са познати и други фигурални тежести¹⁸, но всички те с изключение на паметника от с. Рудник, Врачанско, са носители на съвсем друга семантика, която няма връзка с нашия паметник, представящ определена императорска личност.

При строежа на тунела в Пловдив през 1960 г. бе намерена бронзова теглилка с инв. № II-43. От нея са запазени части от бронзовата кобилица (твърде повредена, за да се види разграфяването ѝ), части от куките, части от синджирите, както и тежестта към нея във формата на жълъд (обр. 7). Налице е

един образец на много провинциално бронзолеярско ателие. Желъдчето тежи 375 г, но, имайки предвид повредената му повърхност, част от която липсва, вероятната му тежест би могла да се определи на либра и половина. Паметник с подобен характер е и мраморната тежест от голяма теглилка с инв. № П-1380. Тя е във формата на пресечена пирамида (обр. 8). Върху горната ѝ загладена повърхност е издълбана буквата N (равна на 50 либри), а от двете страни на тази буква е припоена с олово желязна дръжка. Долната повърхност на тежестта (обр. 9) е леко издълбана, за да се доведе тежестта до необходимата стойност. С малко отклонение тя тежи 16 кг и 370 г (≈ 50 либри).

Датировката и на двата предмета може да бъде във II—III в., от което време са повечето известни ни аналогии¹⁹. Паметници с подобен характер в България са кантарите от Монтана и с. Камена Рикса²⁰, при които тежестите са във форма на топка, изработена от тънка медна пластина, пълна с олово.

Последният паметник, предмет на настоящата публикация, е една сиенитна плоча с дължина 0,75 м, ширина 0,55—0,60 м и дебелина 0,16—0,22 м. Тя също произхожда от Филипопол и е с инв. № П-299. Върху плочата, чиито страни са силно обрушени, са из-

дълбани пет различни по големина дупки, които са използвани за мерки (обр. 10). Двете най-големи мерки са приблизително еднакви—0,30 на 0,23 м и 0,28 на 0,24 м. Дълбоки са 0,10 м и имат приблизително еднакъв обем—4,377 л, което е равно на един семимодиус. Другите две са с еднакъв диаметър—0,18 м и еднаква дълбочина 0,07 м. Обемът им е 0,547 л, а това се равнява на един секстариус. Най-малката мярка е с диаметър 0,16 м и дълбочина 0,05 м. Нейният обем е 0,274 л, равно на една хемина.

Вътрешната страна на петте мерки е силно изгладена от дългата употреба. Липсва обаче отвор за изтичане на житото, който в случая е заменен с улеи по края към периферията, които изпълнявали същата роля. Паралели с мраморни мензи, известни ни до момента от България, са тези от Сандански, Монтана и с. Горско Косово, Великотърновско²¹. Но всички те са с надписи и много по-добре изработени от филипополската. Трудно е да се даде точна датировка на същата, но най-общо тя би могла да се отнесе към късната античност.

Представените метрични уреди допълват данните за употребяваните мерки във Филипопол през римската и късноантичната епохи.

¹ Л. Ботушарова. Новооткрит надпис в Пловдив, ИАИ, XXI, 1957, 308.

² К. Колев. Надгробна плоча от Филипопол, Археология, VII, 1966/2 57—59.

³ Art. Libra: Daremberg-Saglio. Dictionnaire des antiquités Grecques et Romaines, III, L-M (1904) 1222/31.

⁴ J. Garbsch. Wagen oder Waagen? — Bayerische Vorgeschichts, 53, 1988 201—222.

⁵ K. Brown. R. Age of Spirituality. Catalogue of the Exhibition at the Metropolitan Museum, 1979, № 327.

⁶ E. Thomas. Bronzestuetzen der Licinia Eudoxia in Ungarn. Quaderni de „La ricerca scientifica“ № 116. Roma, 1988, 502.

⁷ J. Garbsch. Op. cit., 21, 21, listen 3, 4.

⁸ Stutzinger Dagmar, Zwei Spatantike Schnelwagen. Jahrbuch fur Antike und Christentum. Erganzungband, 18, Munsher, 1991 303.

⁹ E. Thomas. — Op. cit. 515.

¹⁰ Idem — Abb. 6; abb. 9.

¹¹ Emma Sprincz. Cristianissima Regina et Augus-

ta Pulcheria — Bulletin du Musee Hongrois des Beaux-Arts, 1992, 77.

¹² R. Delbrueck. Spatantike Kaiserportrats. Studien zur spatantiker Kunstgeschichte, 9, Berlin, 1993, taf. 24.

¹³ Idem-taf. 23-24.

¹⁴ E. Sprincz. Op. cit. fig. 11.

¹⁵ K. R. Brown. Op. cit., 344, № 327.

¹⁶ E. Thomas. Op. cit., 512.

¹⁷ E. Sprincz. Op. cit., 31.

¹⁸ А. Минчев. Бронзова тежест-статуетка на Константин Велики от с. Рудник, Варненски окръг — Археология, 1986, 2, 31; А. Димитрова-Милчева. Бронзов бюст-тежест от Нова, — Археология, 1992, 1, 32—35; А. Ferri. Arte Romana sul Danubio. Milano, 1933, 356.

¹⁹ Daremberg-Saglio. Op. cit., 1228.

²⁰ Г. Александров. Оръдия на труда и предмети на бита от Монтана. Археология, 1988, 4, 36, фиг. 13.

²¹ Г. Александров. Антична вила № 3 край Монтана. — ИМСБ, IX, 1984, 23, обр. 18.

Инструменти de mesure de Philippopolis

S. TCHERNEVA-TILKIAN

(Résumé)

Sont publiés deux poids de balances romaine des IIe-IIIe s., un torse de bronze — poids de balance romaine portant l'image d'une impératrice du haut Empire romain des années 30-40 du Ve s., ainsi qu'une mensa mensuraria de syénite, dont la datation remonte probablement à la basse Antiquité. L'accent de l'article est mis sur le torse-poids représentant Pulchérie (399-453), sœur de Théodose II. La

précision de l'image et la qualité de la fabrication du monument font partie de preuves à l'appui de la thèse que nous avançons, à savoir que le monument est fait à Constantinople. Comme pour les autres images d'empereurs et d'impératrices, l'exigence de précision est observée — le monument de Philippopolis pèse 15 livres précisément.

Ново четене на надписа от Кьолмен

СТАМЕН МИХАЙЛОВ

Общи бележки. Надписът от Кьолмен, Варненска област, е открит случайно при оран през 1964 г. Плочата, върху която е издълбан, произхожда от могилено погребение, за което съобщил Т. Тотев, без да се занимава с надписа¹. Пръв го обнародва В. Бешевлиев, който обяви, че е написан на непознат език, поради което и не предложи свое цялостно четене². Пълно разчитане с обстоен коментар на етимологията, морфологията и езиковата характеристика бе предложено от Вл. Георгиев³. И двамата автори отнасят надписа към VI в. пр. н. е. — датировка напълно приемлива. Вл. Георгиев посочва, че „... надписът е много добре запазен: буквите се виждат добре и четенето на текста е съвсем сигурно. Почти всички букви имат формата на гръцката азбука от края на архаичната епоха“⁴. Ще добавя, че действително четенето на почти всички букви е сигурно и въпреки това по тълкуването на надписа може да се спори и това, което ни предлага Вл. Георгиев, не е съвсем безспорно и може да му се противопостави и друго, вариантено четене.

Както добре се вижда и от обнародваните снимки в статията на Вл. Георгиев, плочата е счупена на две по диагонал. Поставя се въпросът: кога е станало счупването — преди или след издълбаването на надписа. Да се установи това при откриването на гроба не е било трудно, защото едно пряко счупване не може да се сбърка със счупване, престояло 26 века в земята. И всъщност това правилно е забелязал откривателят на гроба Т. Тотев, който, макар и не с пълна увереност, отбелязва: „Отсчупването по всяка вероятност е станало при орането вследствие тежестта на ма-

шините.“⁵ По този въпрос Вл. Георгиев е на противното мнение. Той пише: „... плочата вероятно се е състояла от две части (е била счупена) още преди нанасянето на надписа и това е определило по всяка вероятност разните посоки на отделните редове.“⁶ Считам мнението на Т. Тотев далеч по-убедително по следните съображения. На първо място малка е вероятността, за да не кажа никаква, да е издълбана за покритие на гроба една счупена плоча, върху която при това е трябвало да се постави и надпис, който по необходимост е трябвало да се съобразява с това счупване. А освен това надписът не е чак толкова голям, та да не може да се смести само върху по-голямата половина на плочата. Но наред с тези съображения налице е и един решителен аргумент, че плочата е счупена при откриването на гроба и че тя е била цяла, когато е поставян надписът. Това се доказва от факта, че при счупването е засегната и унищожена горната част на буквата Е от името на ЕВАР. Този единствен факт е достатъчен, за да се установи със сигурност, че плочата е счупена след изписването ѝ, най-вероятно при самото откриване, както правилно отбелязва и Т. Тотев, който съобщава още, че плочата лежи върху гроба с лицето, върху което се намира надписът. Това обстоятелство може да се обясни по два начина. На първо място плочата може да произхожда от по-стар гроб и тук да е употребена вторично. Второто обяснение е във връзка с тълкуването на надписа, което предлагам тук (вж. по-нататък). Като се има предвид, че става дума за покойник, който през последните години от живота си е загубил разсъдъка си, то в случая би могло да

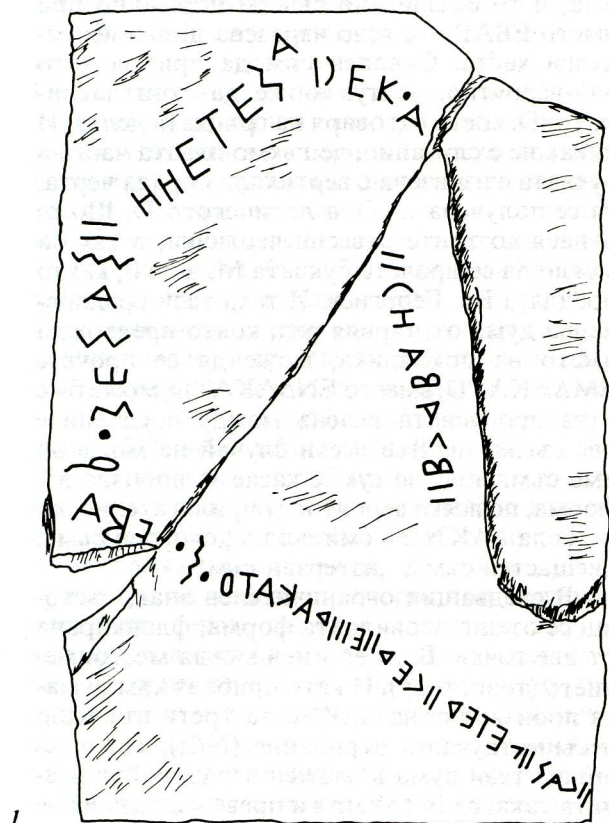
се касае и за едно засекретено съобщение, за една тайна, обърната единствено с лице към нещастния покойник и която тайна никой друг не трябва да знае. Възможно е също самото изкривяване на надписа и изписването му алтернативно от дясно на ляво и от ляво на дясно да се свърже все с тази злочеста съдба на покойника.

Надписът е разгънат фактически като едноредов, все в една посока, независимо от неговото изкривяване. Ако се държи сметка обаче за алтернативното редуване на изрази, писани от дясно на ляво и от ляво на дясно, то можем да приемем, че редовете са три — два от дясно на ляво, началният и крайният, и един нормален от ляво на дясно, който е по средата. И още нещо заслужава да се отбележи, за да се изясни защо при това алтернативно редуване съществува все пак известна непоследователност. Това се дължи на факта, че каменоделецът, когато е изписвал двата реда от дясно на ляво е стоял фронтално на надлъжната страна на плочата, а когато е поставял надписа от ляво на дясно, който е по средата, променял е положението си, като е заставал фронтално на тясната страна на плочата. Така се получава не само едно алтернативно редуване на трите текста, които условно ще наричаме редове, но също и известно противопоставяне на буквите по отношение на положението, което те заемат от гледна точка на мястото, което каменоделецът е заемал при тяхното изписване. В този замисъл може би трябва да се съзре пълен синхрон с изкривяването на редовете, а всичко това на свой ред би могло да се свърже с нарушеното душевно състояние на покойника.

Разделително-ограничителни знаци. Вл. Георгиев приема, че всички знаци, на брой 56, имат буквено значение. Единствено колебание, но само за момент, той проявява към знака, състоящ се от две успоредни, отнесно разположени чертички (Π), знак, който най-често се повтаря (според Вл. Георгиев 9 пъти, а според мен 8). Това колебание обаче той бързо преодолява, като пише: „Този знак не може да се определи като разделителен между две думи, тъй като той стои в началото на втория ред, писан свършено независим от първия, а в началото на (независими) редове не се поставят разделителни знаци. . . в този надпис разделителният знак е засвидетелствуван като точка.“⁷ И търсейки смисъла на този така често повтарящ се знак, той стига до заключението, че той „не може да означава „а“ или „S“, понеже $A = a$ и $\Sigma = s$ се срещат в надписа. Тя (тази буква, Ст. М.) означава следователно n или m , и то вероятно n .“⁸ И така, накрая Вл. Георгиев твърдо решава, че с често повтарящия се знак от две успоредни, вертикално разположени

чертички, е означена буквата N. Онова, което в случая е убегнало от вниманието на Вл. Георгиев, е фактът, че освен разделителен този знак може да бъде и е ограничителен за отделни изрази. Затова той разделя не само отделни думи, но и цели изрази или, както условно ще ги наричаме, редове. Че това е разделителен и ограничителен знак, а не буквата N, се подсказва, макар и косвено, и от фреквентността на знака, а също и от мястото, което той заема всред отделните думи. И наистина учудващо е, че при тази фреквентност въпросният знак не се среща никъде между другите букви на нито една дума, дори от тези, които са прочетени от Вл. Георгиев, а винаги е или в началото, или в края на всяка дума или отделен израз или ред. Що се отнася до ограничителната роля, която играе като знак и която роля Вл. Георгиев отрича, ще припомним, че подобна роля играят и кръстчетата в един надпис от Нагисентмиклошкото златно съкровище, датиращо откъм средата на IX в.⁹ Вярно е, че този паралел е късен, но и Вл. Георгиев в подкрепа на своята теза привежда още по-късни примери. Важното в края на краищата в случая е, че такава практика е съществувала и, че не може да се отрича безусловно ограничителната роля на един или други разделителни знаци.

Това става още по-нагледно от разположението на втория знак, състоящ се от шест зигзаговидно разположени чертички, знак, заемащ също вертикално положение (ξ). Този знак се среща два пъти. Вл. Георгиев го тълкува като буквата Σ. Но това е формата на сигмата, която се среща три пъти в надписа с позната класическа форма за тази буква и няма нищо общо с въпросния зигзаговиден знак. Освен това този зигзаговиден знак по размери е значително по-голям от останалите букви и явно е, че и предназначението му е по-друго. Показателно е и местоположението на тези два знака. Те са употребени не къде да е, а обграждат името на покойника ΕΒΑΡ ΣΕΣΑ. При това тук този знак, очевидно за да се подчертае още по-добре името, което е най-важното в надписа, е придружен и от останалите два разделителни знака — двете успоредни чертички и точката. Последният разделителен знак — точката виждаме само един път при името ΕΒΑΡ ΣΕΣΑ, където тя разделя собственото от фамилното име, и два пъти в комбинация със зигзагообразния знак пред името ΕΒΑΡ. Що се отнася до двете точки, които се виждат при последната буква на втория ред, този от ляво на дясно (става дума за алфата в края на този ред), то тези точки са случайни, както случайни са и други точки върху плочата, някои от които ясно личат на снимките, публикувани в статията на Вл. Георгиев. Че тези две точки не са разделителен знак, се вижда от тяхното местоположение —

• Обр. 1. Рисунок на плочата с надпис от могилното погребение при с. Кьолмен. Fig. 1. Dessin de la plaque de pierre avec l'inscription de Keulmen

те се намират над алфата, която уж отделят като самостоятелна дума, а не в нейната основа, както е при другите точки, които имат разделителна функция. Всичко това означава, че това крайно „А“ не е съкращение на отделна дума, както приема Вл. Георгиев², а съставна част на предходната дума.

И така, от първостепенно значение и ключов въпрос за правилното разчитане на надписа се явява тълкуването на двата ограничително-разделителни знаци, срещащи се в надписа десет пъти (осем пъти този с двете успоредни чертички и два пъти със зигзаговидна форма). От само себе си се разбира, че да се прибавят или отнемат от един толкова кратък надпис десет букви, не може да означава друго, освен скалпване на несъществуващи думи, а оттам и напълно погрешно разчитане на надписа, въпреки че той може да е придружен, както е случаят при Вл. Георгиев, от привидно задълбочена езикова характеристика. Затова методологически правилно е, преди да се правят езикови анализи и заключения, да се разчетат отделните букви и думи и едва след това, на базата на закономерностите на даден език, да се правят граматични, синтактични и други езикови заключения. Точно това не е сторено в труда на Вл. Георгиев, където изобилствуват езикови

анализи, но изградени върху несигурна основа, тъй като нито всички букви правилно са разчетени, нито със сигурност е установено на кой познат език е написан надписът.

Разчитане и тълкуване на надписа. Както вече посочих, приемам условно, че редовете са три, макар фактически това да не са истински редове, изписани един под друг, а алтернативно редуващи се изрази, изписани последователно от дясно на ляво (първи ред), от ляво на дясно (втори ред) и отново от дясно на ляво (трети ред) и трите реда разположени в една-единствена разкривена верига, от която се откъсва, без да изменя посоката, която разгъва веригата, само последната дума, съставляваща третия ред. Вл. Георгиев също вижда три реда, но според него първият ред започва с името ЕВАР ΣΕΣΑ, а в същност това е краят, а не началото на първия ред. Към същия ред той отнася и следващия израз, започващ с фонема HN, а към втория ред отнася самостоятелно изписаната дума ВЛАВАНГ (D?), която според мен фактически бележи края на надписа и съставлява третия ред, а трети ред според Вл. Георгиев е това, което според мен е първи ред.

И така, след тези уточнения нека преминем към разчитането на букви и думи и тяхното тълкуване. Условно нареченият първи ред започва с ограничително-разделителния знак от две успоредни чертички, само едната от които е запазена. Първата буква, която следва и с която всъщност започва надписът, въобще не е забелязана от Вл. Георгиев, въпреки че личи и на снимките, които той обнародва. Става дума за гръцката ламбда (λ), изписана, както и при другите три случая, в полегнало положение (>). От тази първа буква Вл. Георгиев е забелязал само по-добре очертаната долна хаста и като я свързва със следващата алфа се получават наистина буквите Υ и Α в лигатура (ΑΥ), та по този начин той вижда тук думата ΥΑΖ. При тази комбинация и особено като се прибави към нея едно несъществуващо N(E) пред нея, неизбежно се получава и един несъществуващ израз с отрицателен глагол. Всичко това се явява като резултат на сложни лексикални и морфологични обяснения, в които са вплетени едва ли не всички индоевропейски езици. А работата е далеч по-проста. Надписът започва с гръцката дума λῆς (стегната форма от λῆος), което значи камък, скала, а тук каменна плоча. А Вл. Георгиев, поставяйки пред тази дума едно несъществуващо отрицание (NE), вместо плоча превежда „не оскуернявай“. Изкушавам се да посоча колко сложно той обяснява произхода на тази съчинена от него и несъществуваща дума. Той пише: „UA (S) императив или конюнктив 2 л. ед. ч. от U(W)а — или *wa — сродно с хет. uwaī

(ср. р.) „скръб, състрадание, беда, трудност“, гр. $\delta\alpha\omega$ „вредя, повреждам, осквернявам“ от * α . $\Phi\alpha\omega$ с протетично α -, стинд. ивеперс. vai „горко (ми), арм. vaу „скръб, нещастие, беда и пр.“ (с. 7). Наистина звучи научно и много професионално, но за съжаление невярно, защото се отнася за една несъществуваща и погрешно прочетена дума. Така е и с тълкуването на всички останали думи, в които е вpletен ограничително-разделителният знак от две успоредни чертички (||), прочетен погрешно като буквата N. По аналогичен начин Вл. Георгиев обяснява и думата от третия ред — ВЛАВАНГ (D?), където също вижда глагол с отрицателна частица, каквато в действителност не съществува и превежда „не повреждай този“, вместо простото прилагателно „умопомрачен“. Приемам обяснението, че думата ЛЕТЕД може да означава „покойник“, „мъртвец“. Но по изненадващ начин той обяснява думата ЛЕД, където за втори път вместо ламбда (λ), четете игрек (Υ), та отново се получава една несъществуваща дума, утвърдена чрез следния високо професионален анализ. За тази дума Вл. Георгиев пише: Тя „може да се съпостави с $\phi\epsilon\tau$ -, $\beta\epsilon\tau$ -, „ $\alpha\upsilon\tau\omicron\varsigma$, $\iota\phi\epsilon\varsigma$ “ в епитета на тракийския (мизийския) Херос $\phi\epsilon\tau$ - $\epsilon\sigma\pi\iota\omicron\varsigma$, $\beta\epsilon\tau$ - $\epsilon\sigma\pi\iota\omicron\varsigma$, което се тълкува като = гр. $\alpha\upsilon\tau$ - $\iota\phi\iota\omicron\varsigma$; срв. алб. vet „свой“, vete „сам“ и пр.“ (с. 6). Позволих си да цитирам текстуално тези два случая, за да се види как един добър специалист и професионалист, увлечен в езиковедските си анализи, може да усложни нещата и да не забележи някои прости думи, които не се нуждаят от чак толкова сложни обяснения, а от друга страна, за да са те убедителни, трябва преди това да се установи със сигурност, към кой от индоевропейските езици принадлежи една или друга глоса, тъй като всеки един от тези езици си има своя собствена езикова характеристика, своя собствена морфология и свой собствен синтаксис независимо от общото, което ги свързва.

Много въпросителни има и при разчитането на следващата дума. Като се абстрахираме от намиращия се тук разделителен знак, в тази дума и две не съвсем ясно изписани букви — втората, състояща се от три успоредни чертички, разположени вертикално, и крайната буква на тази дума. Приемайки безусловно, че знакът с две успоредни чертички не е разделителен, а буквата N, Вл. Георгиев съвсем логично вижда тук предлога IN. И това разчитане щеше да бъде съвсем сигурно, ако наистина вторият знак беше буквата N, а не разделителен знак. При крайната буква на думата може да има известно колебание между буквите омикрон (O) и делта (Δ) с формата на латинското D. Във всеки случай това в никой случай не може да бъде P, както предлага Вл. Георгиев, тъй като такова P вече

има, и то е изписано съвсем нормално при името ЕВАР — с ясно изразена долна вертикална хаста. Склонен съм да приема като най-вероятно, че тук може да стои латинското D, което отговаря на гръцката делта. И никак не е случайно, че тъкмо лявата част на буквата е изразена с вертикална права черта, та се получава не O, а латинското D. Що се отнася до трите отвесни чертички, в тях би могло да се прочете буквата M, а не P, както предлага Вл. Георгиев. И така тази предпоследна дума от първия ред, която предхожда името на покойника, може да се прочете ЕМΔΑΚΑΤD, вместо ENΔΑΚΑΤD, може би с една пропусната гласна между последните две съгласни. Във всеки случай не може да има съмнение, че тук се касае за производна форма, по всяка вероятност прилагателно, от глагола ΔΑΚΝΩ в смисъл на „огорчен съм“, „нешастен съм“, „изтерзан съм“.

В следващия ограничителен знак, състоящ се от зигзаговидната форма, фланкирана от две точки, Вл. Георгиев вижда местоимението (този, това). И като прибавя към думата производна на ΔΑΚΝΩ за трети път едно несъществуващо отрицание (N/E), той превръща тази дума в сложен израз, който разчита така: ne in dakatr s и превежда: „за да не ти се направи това“ (с. 5). Както се вижда, и тук неправилното тълкуване се дължи преди всичко на факта, че разделителните знаци || и ξ се четат като букви, респективно N и Σ , а оттам и неизбежните несъществуващи в надписа буквени съчетания и думи, които коренно променят смисъла на текста.

След двойния ограничителен знак следва името на покойника ЕВАР $\Sigma\epsilon\varsigma\alpha$ и отново двоен ограничителен знак, състоящ се от зигзаговидния ограничителен знак и знакът с две успоредни чертички. Като подлага на сложна метатеза последното A на името $\Sigma\epsilon\varsigma\alpha$, Вл. Георгиев стига до извода, че сме пред трибуквеното съчетание A Σ N, което не било нищо друго освен личното местоимение „аз“. За доказателство той привежда надписа от Езерово, където също имало такова „аз“. Но, както посочих на друго място, лично местоимение „аз“ в този надпис няма. И тук какви ли чудновати четения не са предлагани и никой досега не се е досетил, че работата е съвсем проста: в надписа от Езерово чисто и просто са изброени шестте жени, които е притежавал тракиецът Ролитен⁹. Тази стародавна традиция — да се поставят върху пръстени имената на притежатели или на близки хора продължава и през средновековието. Примерите са добре известни, за да ги цитирам.

След двойния ограничителен знак, с който се огражда името на покойника, започва вторият ред на надписа с фонема HN, изписан фактически с две H-та, очевид-

но по погрешка. В това двубуквено съчетание Вл. Георгиев вижда числото 58. Като аргумент, че тук са изписани цифри, а не букви, той сочи обстоятелството, че и двата знака имат по-малки размери от останалите букви. Но това не е сериозен аргумент, тъй като и други букви са със значително по-малки размери, например Δ и Κ и изобщо целият текст е изписан с твърде неравномерни по големина букви¹⁰. Обяснявайки инверсията на предполагаемите цифри, Вл. Георгиев пише: „Редът на цифрите не е нещо необичайно: в тракийски или дако-мизийски се казвало така, както на гръцки οχτω και πεντηκοντα „58“, на латински octo et quinquaginta „58“, нем. acht und fünfzig „58“ (с. 5). Но струва ми се, че той щеше да бъде далеч по-убедителен, ако беше посочил не как се произнася по изключение едно двуцифрено число, а как то се пише. С други думи, трябваше да посочи примери, при които в нормален текст, писан от ляво на дясно, единици и десетици да са разменили местата си. С приведените от него примери на гръцки, латински и дори на немски фактически нищо не се доказва, тъй като при всички тях единици и десетици стоят по местата си — знакът за десетиците винаги предхожда знака за единиците. А как се произнасят понякога двуцифрени числа, това за нашия случай е без значение. Абсолютно нищо не се доказва и с приведените седем гръцки надписа (с. 5), тъй като също в нито един от тях знакът за десетиците не стои след знака за единиците. Следователно много приемливо е в това двубуквено съчетание да се види не числото 58, както предлага Вл. Георгиев, а означен глаголетъ ἦν (беше — indic. imperfect от εἶμι).

Последната дума от втория ред започва според Вл. Георгиев с ΙΓ, а според мен това ΙΓ може да се прочете и като делта, изписана като латинското D. И в такъв случай възможно е да е изписано числителното ΔΕΚΑ (десет). Вл. Георгиев тук вижда две думи — ΙΓΕΚ и еднобуквената дума „Α“, и превежда „живях тук“. Без да оспорвам направените във връзка с тези две думи морфологични анализи, нещо, с което изобщо не се занимавам в настоящата статия, не мога да не посоча, че многобройните примери, с които разполагаме, сочат недвусмислено, че в подобни случаи се употребява формулата „тук лежи (ἐνθάδε κατὰχρημα), а не „живя тук“ (ΙΓΕΚ. Α). Впрочем и като съдържание предложеното четене от Вл. Георгиев е неприемливо, защото тази предполагаема еднобуквена дума, която се превежда с „тук“, очевидно се отнася към гроба, също както и гръцкото ἐνθάδε, а да се

допуска, че някой може да „живее“ в гроба 58 години, е явен абсурд.

В резултат на всичко казано дотук налага се да се направи една съпоставка между разчитането на Вл. Георгиев и това, което се предлага тук като алтернатива, при която се отчита наличието и на ограничително-разделителни знаци, обявени от Вл. Георгиев за букви. А спор не може да има по това, че надписът ще бъде тълкуван по един начин, ако всички знаци са букви, и по съвсем друг, ако десетина между тях са разделителни знаци.

Текстът, който предлага Вл. Георгиев, предаден в разгъната форма с гръцки букви, а не фонетично чрез латиница, гласи:

1. Εβαρ Ζεσ(α) ασν HN ἔτεσα ιγех. α

2. ν βλαβαη γν

3. να (ς?) σν λετεδν υεδ. (ν) . γε ιν δακατρ ς

И в превод: „Ебар (син) на Зесас аз 58 години живях тук. 2. Не повреждай този (? гроб или покойник). 3. Не осквернявай самия този покойник, за да не ти се направи това.“ А вариантът, който предлагам тук, гласи: Λᾶς. λετεδ· λед ἐνδᾶκατδ (ο) Εβαρ Ζεσα

2. ἦν ἔτεσα δεκα

3: βλαβᾶηδ (γ)

т. е. „лежащият (под) каменната плоча нещастен покойник Ебар Зеса беше десет години умопомрачен (или живя десет години в умопомрачение).“

За кой ли път става ясно, че предпоставка за правилното разчитане на надписа е решаването на въпроса: има ли в този надпис разделителни знаци или не. Моего твърдо убеждение е, че такива знаци са налице и че при разчитането не може да не се съобразяваме с тях. Що се отнася до лексикалните анализи, тази задача предоставям на специалистите езиковеди.

В заключение дължа да кажа, че не смятам предложеното тук ново четене на надписа от Кьолмен за окончателно, както окончателно не е и четенето на Вл. Георгиев. И все пак считам, че правя съществен принос в тълкуването на този важен надпис, като стоя твърдо на позицията, че не всички знаци са букви и че има и разделителни знаци, които не трябва да се смесват с буквите. По тази именно причина определено смятам, че вариантът на четене, който предлагам, е по-приемлив и надявам се по-убедителен, от този, който предлага Вл. Георгиев. Във всеки случай искам да вярвам, че тези две основни тълкувания — със или без разделителни знаци, ще предизвикат допълнителни проучвания и уточнения преди всичко от специалисти езиковеди, които ще направят за предлагания тук вариант

задълбочен морфологичен анализ, какъвто Вл. Георгиев е направил за предложеното от него четене.

С тълкуването, което правя тук, се решава смятам и един друг важен въпрос — на какъв език е надписът. Както вече отбелязах, В. Бешевлиев обяви надписа, че е на неизвестен език. След него Вл. Георгиев прие, че езикът е тракийски, но силно повлиян от дако-мизийски и гръцки и по този начин той се доближи до истината. Но според мен още по-вярно ще бъде, ако кажем обратното — че надписът е на гръцки език, но силно повлиян от трако-дако-мизийски. Вярно е, че в менитбените си форми различните морфеми и фонеме не се подчиняват строго нито на архаичния, нито още по-малко на класическия гръцки език, както това отбелязва и Вл. Георгиев. Но не по-малко вярно е и това, че произходът на основните глоси е гръцки. Така гръцки са съществителните $\lambda\alpha\varsigma$ и $\tau\epsilon\sigma\alpha$ (от $\epsilon\tau\omicron\varsigma$), числителното $\delta\epsilon\chi\alpha$, както и глаголите: $\eta\nu\ \delta\acute{\alpha}\chi\nu\omega$ 'ευδάκνω, 'ευδάκω $\beta\lambda\acute{\alpha}\beta\omega$ (βλάπτω). По-несигурен е произходът на $\lambda\epsilon\tau\epsilon\delta$, но приемам, че Вл. Георгиев правилно е изтълкувал тази дума със значение на „мрътвец“, „покойник“, а също и думата $\lambda\eta\theta\eta$ $\lambda\epsilon\delta$, която очевидно може да се обясни като производна на $\lambda\epsilon\tau\epsilon\delta$ (от $\lambda\eta\theta\eta$), което може да означава „положен“, „погребан“. При това положение струва ми се, че и без задълбочени лингвистични анализи става ясно, че езикът на надписа от Кьолмен е гръцки, силно повлиян от трако-дако-мизийския, а не обратно,

както смята Вл. Георгиев, който не посочва със сигурност нито една тракийска дума, а обявява надписа за тракийски. Това, че името е тракийско, не решава въпроса. А доколкото една или друга дума той обяснява като тракийска, това той прави не чрез сравнение с други тракийски думи, а с такива от други индоевропейски езици, какъвто е например фригийския, който използва, за да обясни фонема $\delta\alpha\chi\alpha\tau\epsilon$. Но да се правят подобни лексикални характеристики на глосите на един език, на който морфологичната и синтактична структура са непознати¹¹, разбира се, е прибързано, за да не кажа рисковано. Тази именно несигурност най-малкото подсказва, че е възможно и друго алтернативно четене, особено когато са налице и разделителни знаци, тълкувани досега като букви.

В заключение ще припомня, че това не е единствен случай, когато разделителни знаци се четат като букви. Такава грешка са допускали и други големи специалисти езиковеди — например при разчитането на един надпис от Нагисентмиклошкото златно съкровище¹². Така че както при това съкровище, така и при надписа от Кьолмен, едно алтернативно четене, при което да се имат предвид и разделителните знаци, е просто наложително. И едва след като се реши въпросът за знаците, има ли разделителни знаци или няма, може да се пристъпи към един по-задълбочен езиков анализ, какъвто за съжаление върху несигурна основа, е направил Вл. Георгиев.

¹ Т. Тотев. Каменна тракийска гробница при с. Кьолмен. — Археология, 1965, № 4, 9—11.

² V. Beševliev. Inschrift in unbekannter Sprache aus Nordbulgarien. — In: Glotta, XLIII, 1965, n. 3—4, 317—322. Вж. от същия автор по този въпрос в: Listy filologicke, 1966, XI, fasc. I, 5—7. (И двата труда са цитирани по библиография.)

³ Вл. Георгиев. Тълкуването на старинния тракийски надпис от с. Кьолмен, Преславско. — Археология, 1965, № 4, 1—9.

⁴ Пак там, с. 2.

⁵ Т. Тотев. Цит. съч., с. 9.

⁶ Вл. Георгиев. Цит. съч., с. 1.

⁷ Пак там, с. 3.

⁸ Пак там, с. 4.

⁹ Ст. Михайлов. Ново тълкуване на надписа върху златния пръстен от Езерово. — Музеи и паметници на културата, 1982, № 3—4, 50—51.

¹⁰ Вл. Георгиев. Цит. съч., обр. 1—2.

¹¹ Вл. Георгиев. Днешното състояние на проучванията върху тракийския език. — Археология, 1960, № 2, с. 15.

¹² Mihailov, S. Nouvelle interprétation de certaines inscriptions du trésor d'orfèverie de Nagy-Szent-Miklós. — In: Bulgarian Historical Review, 3, 1986, 62—63.

Nouvelle interprétation de l'inscription de Keulmen

STAMEN MICHAÏLOV

(Résumé)

L'inscription lapidaire de Keulmen, découverte en 1964 dans un tumulus thrace, a été publiée pour la première fois par V. Beševliev qui l'a déclarée écrite en langue inconnue. Après lui c'est à V. Gueorguiev que revient le

mérite de l'avoir publiée d'une façon approfondie surtout de point de vue linguistique.

Ce qui frappe dans cette inscription funéraire, c'est que l'on y rencontre huit fois le même signe en forme de deux

traits parallèles, disposés verticalement (II) et deux fois un autre signe, formé de six petits traits, disposés également verticalement, mais en zigzag (Ξ). Les premiers huit signes V. Gueorguiev déchiffre comme la lettre „N“ et les deux derniers comme „S“.

Il lit l'inscription de la façon suivante: „Εβαρ Ζεσ(α) αὐν HN, εἴσα ιγκx. α ν βλαβαη γνα (S) ον λετεδν υεδ (v), να εν δακατρ ζ“, et en traduction: „Ebar fils de Zesas moi 58 ans j'ai vécu ici. Ne dérange pas ce (tombeau ou défunt), ne profane pas ce même défunt, pour qu'il ne te survient ceci.“ Or, je trouve que V. Gueorguiev désavoue à tort l'existence des signes en question qui ne sont autre chose que signes de séparation, encadrant tant bien des mots isolés que des expressions toutes entières. Une attention toute particulière est portée sur le nom du défunt qui, lui seul, est flanqué par le signe en forme de zigzag, sans doute pour souligner l'importance de ce nom.

A quelques exceptions près, toutes les lettres qui sont de forme grecque archaïque sont bien lisibles.

L'inscription commence par le mot *lāc*, qui en l'occurrence signifie „plaque de pierre“ qui couvrait le tombeau et sur laquelle justement est gravée l'inscription. V. Gueorguiev a vu dans ce substantif un verbe négatif de

sorte qu'au lieu de „plaque de pierre“ il a traduit „ne profane pas le monument“. Comme on le voit la différence entre les deux interprétations est essentielle l'une excluant l'autre. Dans le phonème HN Gueorguiev voit le chiffre „58“, tandis que j'y discerne le verbe *ην* (indic. imperfect du verbe *εἶμι*). Plus loin, à la fin de la ligne il lit: *ιγκx. α*, tandis que au début de ce mot je démêle plutôt un delta, écrit en forme d'un „D“ latin. De sorte que au lieu du supposé *ιγκx. α*, j'y vois le mot *δεκα* (10).

Somme toute je propose la lecture suivante: *Λὰς λέτεδ λεδ 'εμδακατδ (α) Εβαρ Ζεσα ην εἴσα δεκα βλαβαηδ (γ)*.

„Le prosterné (sous) la plaque de pierre infortuné défunt Ebar Zesa était dix ans sans conscience (ou: a vécu dix ans privé de conscience).“

Ainsi nous disposons maintenant de deux variantes de lecture — l'une sans signes de séparation et l'autre tenant compte de la présence de tels signes. Et désormais c'est la parole aux linguistes pour discuter la morphologie et les autres problèmes linguistiques et de donner définitivement raison à l'une ou à l'autre lecture ici formulées. Quant à moi, c'est bien entendu, je donne préférence à la thèse que je viens de formuler.

Ранносредновековна оловна иконка със Св. Пантелеймон

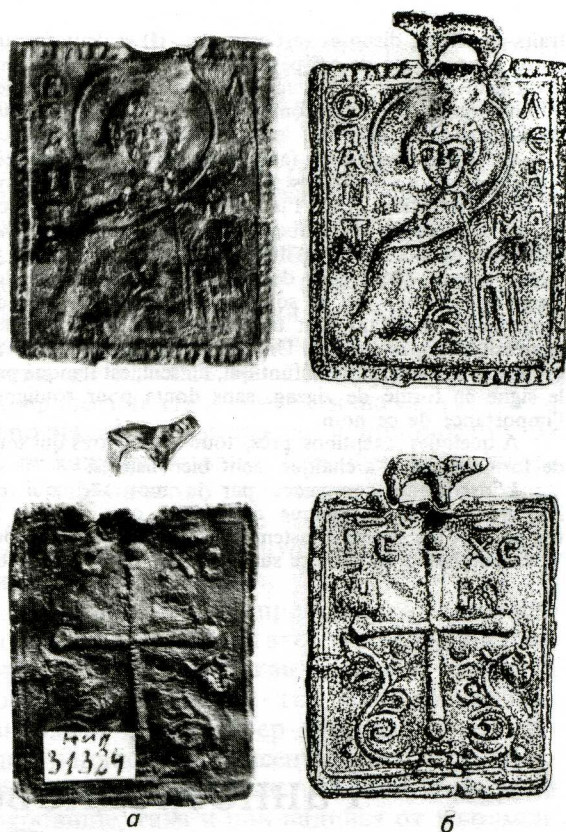
ГЕОРГИ АТАНАСОВ

Във фондовете на Националния исторически музей в София се съхранява оловна иконка, която няма близки паралели сред паметниците на дребната култова метало-пластика¹. Има правоъгълна форма с височина 3,4 см и ширина 2,2 см (обр. 1). Върху лицевата страна е гравирано до поясно изображение на Св. Пантелеймон. Образът е отчетливо индивидуализиран, като голобродото лице е заоблено с окръглена брадичка, малки уста, широко отворени очи и подчертани вежди. Косата е буйна, гъста и фризирана на букли. Светецът е облечен в хитон и загърнат в химатион. В дясната си ръка, свита пред гърдите, държи издължен медицински инструмент, а в лявата придържа висока кутия за медикаменти с полусферичен капак. От двете страни на нимба и фигурата с нов гръцки унициал е изписано *ΟΑ[ΓΗΟΣ] ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΩΝ* — 'Ο ἅγιος Παντελεήμων. Върху опаката половина е изобразен голготски кръст над тристъпален подножник със сферично разширени разцъфнали рамене. Под подножника в противоположна посока се извиват два симетрични акантови листа със силно раздвижени ластари, които почти запълват долните междурамия на кръста. В горните междурамия с нов

гръцки унициал са нанесени сглитите *ΙC ΧC NH* (в лигатура) *ΚΑ* (почти заличена) — Исус Христос побеждава. Периферията на иконката е двойно рамкирана с насечки, наподобяващи псевдоперлен орнамент. Над горната периферия има ухо за окачване, което се е откършило няколко месеца след откриването на паметника при консервирането му. Оловото е потекло по ухото и не е почищено, което показва, че иконката не е напълно завършена и не е ползвана пълноценно като енколпион. В потвърждение на това е и отсъствието на видима износеност.

В инвентарната книга е записано, че е от района на Мадара, но при допълнителни проучвания стана ясно, че е закупена от прекупвач от Североизточна България. Това налага да се отнесем с резерви към посоченото местонахождение. Известно е, че районът на Мадарската крепост и Мадарския конник е обитаван продължително и там са регистрирани християнски паметници както от V — VI, така от IX — XI и XII — XV в.² Явно трябва да се насочим към други по-надеждни източници за информация при датирането и интерпретирането на този любопитен паметник. При това той е твърде ценен, защото върху така популярните през

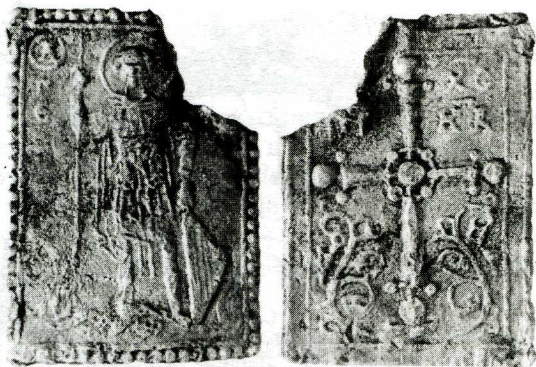
средновековието индивидуални енколпиони (нагърдни кръстове, реликварии, иконки и медальони) образът на Св. Пантелеймон е голяма рядкост³. Според гръцкото житие Пантелеймон бил личен лекар на император Максимиан (268 — 310) и бил спечелен за християнската кауза от Хермолаос⁴. След като е наклеветен от свои колеги — лекари той е осъден и постига мъченическа смърт около 305 г. Твърди се, че произхожда от Никомедия и това обяснява голямата почит, която му се отдава още от IV — V в. във Витиния и останалите малоазийски провинции. Към V в. Пантелеймон става популярен и в Северна Африка, откъдето е най-ранното му открито изображение върху глинен релеф (V—VI в.)⁵. Нарочно внимание заслужава и почитането му в Италия и поспециално претворяването на образа му върху монументални фрески от началото на VIII в. в параклиса на лечителите (заедно с Козма и Дамьян), в римската църква Санта Мария Антигуа и стенопис от средата на IX в. в друга римска църква — Санта Мария Египциака⁶. Тук за пръв път се загатва източният каноничен тип на светеца като младеж без брада, който се налага в изобразителното изкуство на Византия и византийския културен кръг след началото на X в. Паметниците в Рим предполагат още, че автентичната източна иконография на Св. Пантелеймон е съхранена по време на иконоборческата истерия във Византия по периферните ѝ зони. Така възможността за репродуцирането ѝ след преодоляването на иконоборчеството в средата на IX в. и особено през X—XI в. остава открита⁷. Поради това не е за учудване, че още през X в. източният иконографски тип на Св. Пантелеймон (голоброд, с бухнала коса на булки и облечен в хитон и химатион) е разпространен върху паметници в източните провинции на империята — малоазийски архитрав (IX — X в.)⁸, керамична икона от Никомедия (X в.)⁹, стенопис в Кападокия (X — XI в.)¹⁰. Същевременно той намира прием и в официалното столично изкуство, за което загатват десетките моливдовули на лица от висшата аристокрация и клира през X — XI в.¹¹ и особено един изящен константинополски триптих от слонова кост, съхраняван в Лувъра¹². Истински разцвет разглежданата иконография на Св. Пантелеймон добива между края на X и XII в. както във Византия, така и в близките по дух православни държави — България, Сърбия, Русия. Илюстрират го великолепните мозайки в Св. Лука във Фокида¹³ и Неа Мони на о. Хиос¹⁴, рисуван икони от Нерези¹⁵, Киев¹⁶, Кубриново¹⁷, Атон¹⁸, Синай¹⁹, фреска от Кастория²⁰, релефни икони съхранявани във Виена²¹ и Ватика-

● Обр. 1. Оловна иконка със Св. Пантелеймон от Североизточна България (края на X — началото на XI в.): а) снимка; б) рисунка. Fig. 1. Petite icône de plomb portant l'image de Saint Pantaleymon provenant de la Bulgarie de Nord-Est (fin du Xe — début du XIe s.): a) photo; б) dessin

на²². Десетки са изображенията на Св. Пантелеймон и през XIV — XV в., но както ще видим те са извън контекста на коментирания оловна икона.

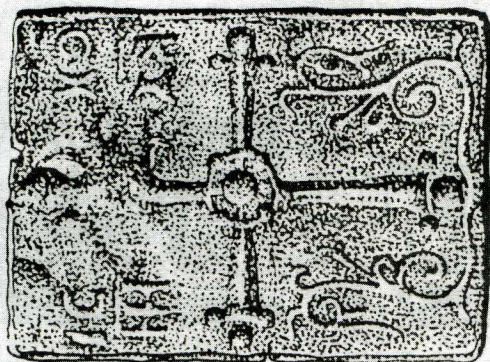
Общо взето, източната иконография на светеца-лечител присъства върху всички паметници от кръга на византийското изобразително и приложно изкуство от IX — X до XIV — XV в. Отлики се наблюдават в атрибутите, въз основа на които могат да се определят два основни типа — Св. Пантелеймон мъченик (с кръст, с кръст и свитък) и Св. Пантелеймон лечител (с медицински инструмент и кутия за медикаменти или медицински инструмент и свитък)²³. Има и един трети компилативен тип с мъченически кръст в дясната ръка и кутия с медикаментите на лечителя²⁴. По подобие с иконографите на останалите светци може да се допусне, че в ранните малоазийски изображения Св. Пантелеймон първоначално е бил представен като мъченик. Подсказват го споменатият по-горе архитрав (IX — X в.) и керамичната икона от Никомедия (X в.). Върху паметниците от края на X до XV в. обаче са едновременно разпространени както двата основни типа (мъченик и лечител), така и компилативната иконография. Особено красноречиви в това отношение са

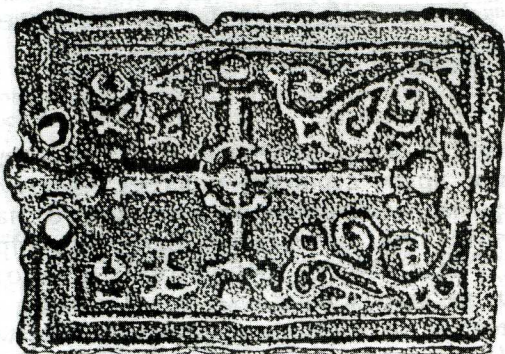
2

a

b

3

4

• Обр. 2. Оловна иконка със Св. Георги войн от Дръстър (края на X — началото на XI в.). Fig. 2. Petite icône de plomb portant l'image de Saint Georges guerrier de Draster (fin du Xe — début du XIe s.)

• Обр. 3. Опака страна на оловна иконка със Св. Георги от крепостта Скала, Тервелско (края на X — началото на XI в.). Fig. 3. Le revers d'une petite icône de plomb portant l'image de Saint Georges du château-fort Skala, région de Tervel (fin du Xe — XIe s.)

• Обр. 4. Опака страна на оловна иконка със Св. Георги от крепостта до с. Средище, Силистренско (края на X — началото на XI в.). Fig. 4. Le revers d'une petite icône de plomb portant l'image de Saint Georges du château-fort près du village Sredichté, région de Silistra (fin du Xe — début du XIe s.)

сигурно датирани моливдовули, върху които е изобразен Св. Пантелеймон. От X до края на XII в. върху тях присъстват

всички по-горе посочени типове²⁴. Що се отнася до иконографията на светеца върху оловната иконка, то най-близките ѝ успоредици са върху моливдовули от X — XI в. (също изображения върху олово!)²⁵, икона от XI в. (?), съхранявана в Москва²⁶, и стеатитова икона от XI — XII в., съхранявана във Ватикана (обр. 5)²⁷. Именно между моливдовула на Леон Триаконкафилос, протоспатарий при хресотриклиниума от началото на XI в. и стеатитовата икона от Ватикана капакът на кутията за медикаменти е полусферичен, какъвто е и върху оловната икона. Това донякъде обяснява и гръцкото ѝ наименование $\pi\acute{\upsilon}\rho\upsilon\omicron\varsigma$ — $\pi\acute{\iota}\nu\alpha\rho\iota\omicron\nu$ — $\rho\upsilon\rho\gamma\iota\sigma\kappa\alpha\rho\iota\omicron\nu$ — куличка²⁹.

Много по-труден за интерпретиране е инструментът в дясната ръка на Св. Пантелеймон третиран като късо копие, шпатула, скалпел и даже като свитък. В специално проучване на тази тема П. Георгиев достигна до заключението, че средновековните художници действително са имали предвид един хирургически инструмент $\tau\upsilon\phi\lambda\acute{\alpha}\chi\iota\sigma\tau\rho\nu$ (сляпа кука)³⁰. Той обаче е бил разпространен основно през античността и ползван от лечителите най-вече за вадене на забити в тялото върхове от стрели. По-детайлна представа за формата и конструкцията се добива благодарение на стенопис в константинополската църква, позната като Атик Мустафа паша-джамя от XIV в., където са съхранени изображения на светците-лечители Козма и Дамян с $\tau\upsilon\phi\lambda\acute{\alpha}\chi\iota\sigma\tau\rho\nu$ в дясната ръка³¹. Обърнато е внимание обаче, че такива инструменти не са откривани в средновековни обекти и че представянето им в ръцете на светците-лечители през X — XIV в. се явяват по-скоро като символ на професията, отколкото реално ползван през средновековието уред³².

Въпреки отчетливото изображение върху оловната иконка с детайлно пресъздадените атрибути и пълния надпис няма достатъчни податки за прецизиране на датировката. Действително формата на кутията за медикаменти има успоредици сред паметници от X — XII в., но това са твърде разтеглени граници за подобен род паметници. Затова специално внимание заслужава сюжетът върху opakата страна на иконката. Вече е коментирана семантиката на тристъпалния разцъфнал голготски кръст като олицетворение на християнския триумф³³. Впрочем, конкретизира и я потвърждава съкратеният надпис IC XC NH KA — Исус Христос побеждава. Специално разцъфването и растителните (палметните) повлече допълват това съдържание, като олицетворяват всепобеждаващата християнска вяра, даваща дихание на всички живи същества³⁴. От друга страна, това изображение носи подат-

ки за по-прецизна датировка на паметника. В специално изследване Г. Мийе установява, че докато през VI — IX в. акантовите листа в подножието на кръста са малки и семпли, то през X — XI в. се уголемяват, раздвигват и свършено акантизират³⁵ — вид, какъвто имат и върху иконката. Обикновено в подобен вид и в композиция с тристъпален голготски кръст, допълнен със сигли ІС ХС NH KA се виждат върху ставротехи от втората половина на X и първата половина на XI в.³⁶ Затова може да се допусне, че именно някоя ставротеха ще да е служила за прототип на разглеждания тук паметник. Най-точните паралели на композицията върху opakата страна на иконката обаче се срещат върху еднотипни паметници, открити също в Североизточна България. Става въпрос за една група оловни иконки от средновековните крепости Дръстър (Силистра), Скала, Средище и Попина, върху едното лице на които е изобразен Св. Георги-войн (обр. 2а), а върху другото аналогичен тристъпален голготски кръст с акантови повлечи и традиционния съкратен надпис ІС ХС NH KA (обр. 2б, 3 и 4)³⁷. Размерите, материалът (олово), изпълнението, техническите и стилите похвати на гравьорите при изработката на добруджанските иконки със Св. Георги и иконката със Св. Пантелеймон са толкова близки, че не оставят съмнение за работата на едно ателие или най-малкото за творби, правени по един модел (прототип). Категорично го потвърждава еднаквият унициал на надписите и особено детайлната прилика при изписването на сиглите, като във всички случаи NH е в лигатура. Освен това добруджанските иконки със Св. Георги са от особено значение, защото спомагат за прецизиране датировката и на иконката със Св. Пантелеймон. В тази насока е необходимо специално да се акцентува на иконките от Скала (обр. 3), защото според керамиката, находките, моливдовулите и монетите тази раннобългарска крепост е застроена след началото на X в. и е окончателно напусната при печенежкото нашествие през 1036 г.³⁸ Втората четвърт на XI в. е *terminus ante quem* и за живота в крепостта до Средище, Силистренско³⁹, където се предполага, че е открита още една подобна иконка (обр. 4). Тези факти налагат заключението, че иконката със Св. Пантелеймон е отлята в зоната на Североизточна България (Добруджа?) между средата на X и най-късно в тридесетте години на XI в. В този смисъл тя се явява най-ранното, открито до момента, изображение на светеца-лечител в границите на средновековна България. А за появата и разпространението на култа към Св. Панте-

● Обр. 5. Стеатитова икона със Св. Пантелеймон, съхранявана във Ватикана (XII в. по I. Kalavrezou-Maxeiner). Fig. 5. Icône de stéatite de Saint Pantaleymon conservée au Vatican (XIIe s.? selon I. Kalavrezou-Maxeiner)

леймон в североизточните български земи има и други сериозни податки. Смята се например, че на него е посветен един от най-значителните преславски манастири през X в. в Патлейна⁴⁰. Любопитна е и хипотезата, че изграждането му е вдъхновено от малоазийско културно влияние (Никомедия!), донесло и практиката на белоглинената керамична икона. Известно е още, че именно манастирите са притежавали монополът да произвеждат култови предмети, иконки, реликварии⁴¹ и в тази връзка съвсем естествено е в манастир с патрон Св. Пантелеймон да се отливат енколпиони с образа му. Оловната иконка със Св. Пантелеймон по стил и изработка обаче наподобява в най-голяма степен добруджанските оловни иконки, открити в ранносредновековните укрепления във и около Дръстър (Силистра). Затова по-вероятно тя да е отлята в района на Дръстър, на най-голямата дунавска крепост, която през X — XI в. е сред водещите религиозни центрове в България и на Балканите (от 927 до 970 г. патриаршия, после архиепископия, епископия и митрополия). За разлика от останалите оловни иконки тази със Св. Пантелей-

мон е износена, а непочистеното потекло по ухото за окачване олово загатва, че изобщо не е ползвана за апотропей.

Досега не са открити реликварии, медальони, иконки и изобщо енколпиони с образа на Св. Пантелеймон, което предполагаше, че образът не е представян върху подобни паметници⁴². От друга страна обаче, именно Пантелеймон е този светец,

към когото хората през средновековието са се обръщали за помощ срещу болести, при самота, при раждане и пр.⁴³ В такъв смисъл ликът му се явява своего рода амулет срещу заболявания. Доказва го и оловната иконка от Североизточна България. Присъствието на кръста върху нея като знак на победата и най-силен апотропей допълва ролята ѝ на силен християнски амулет.

¹ Най-вероятно е бил епископ Николай, споменат в т.нар. „Червенски надпис“ от 871 г., пренесен от Силистра в Русе през Балканската война. За това вж.: V. Beševliev. Die protobulgarischen Inschriften. Berlin, 1963, p. 328; А. Кузев. Дръстър. — В: Български средновековни градове и крепости. I. Варна, 1981, с. 186, бел. 23.

² Г. Атанасов. Дръстър и патриаршията на Първото българско царство. — В: Дуросторум — Дръстър — Силистра. I. 1988, 133—148.

³ П. Мутафчиев. Съдбините на средновековния Дръстър. — В: Избрани съчинения. II. С., 1973, с. 28 сл.; Ив. Йорданов. Печати на архиепископи на Дръстър от XIV в. — Добруджа, 9, 1992, 163—167.

⁴ В. Бешевлиев. Нови откъслечи от първобългарски и други средновековни надписи от Плиска и Силистра. — ИАИ, XX, 1955, с. 290. Някои доуточнения в: I. Sevcenko. A byzantine inscription from Silistra reinterpreted. — RESEE, VII, 4, 1969, 591—598; M. Salamon. Some notes on an inscription from medieval Silistra. — RESEE, IX, 3, 1971, 487—496; История на Добруджа, 3, 1988, 105—106.

⁵ Г. Атанасов. Цит. съч., с. 134.

⁶ Църквата е открита през 1993 г. от колектив с ръководител доц. Ст. Ангелова.

⁷ Г. Атанасов. Средновековни църковни кръстовете от Южна Добруджа. — ИНМВ, 27 (42), 1991, с. 77; Християнски паметници от ранносредновековната крепост до с. Руйно, Дуловско. — Добруджа, 8, 1991, с. 28.

⁸ Н. Чанева-Дечевска. Църковната архитектура в България през XI—XIV в. С., 1988, 40 сл., фиг. 19—23, 27—30.

⁹ Reallexicon zur byzantinische Kunst. I. Stuttgart, 1966, Col. 387, Abb. 16.

¹⁰ Н. Чанева-Дечевска. Архитектурни особености и проблеми на църквите със стегнат кръст в периода на развития феодализъм в България. — В: Изследвания върху архитектурата на българското средновековие. С., 1982, 131—202.

¹¹ Перник. II. С., 1983, с. 72, 97; Н. Чанева-Дечевска. Църковна..., с. 123, 126, фиг. 38.

¹² Кр. Миятев. Архитектурата в средновековна България. С., 1965, с. 171, обр. 190.

¹³ Я. Николова. Църквата „Св. Димитър“ във

Велико Търново. — Археология, XXVII, 1985, 1, 24—31.

¹⁴ Й. Иванов. Старинни църкви в Югозападна България. — ИБИД, 3, 1912, с. 220.

¹⁵ Кр. Миятев. Цит. съч., с. 180, обр. 201.

¹⁶ Средновековният Червен. I. С., 1985, 111—113, обр. 72.

¹⁷ Кр. Миятев. Цит. съч., 173—174, обр. 192.

¹⁸ Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство XI—XIII в. С., 1966, 31—32, обр. 32.

¹⁹ Църквата само е спомената от Ал. Кузев в: Български средновековни градове и крепости. I. Варна, 1981, с. 299. Авторът бе така добър да ме запознае на място с плана през 1993 г.

²⁰ К. Миятев. Цит. съч., 188, обр. 180.

²¹ Перник, с. 77.

²² А. Л. Якобсон. Закономерности в развитии средневековой архитектуры, IX—XV в. Ленинград, 1987, 67—68, рис. 21, 88, рис. 27; А. Дероко. Монументална и декоративна архитектура у средновековной Сербии. Београд, 1953, с. 260, 264, 294; И. П. Медведев. Мистра. Ленинград, 1973, с. 124.

²³ Н. Чанева-Дечевска. Църковната..., с. 165.

²⁴ П. Георгиев. Класификация и характер на гробничните постройки и съоръжения в Преслав. — В: Преслав, 4, 1993, 99—100.

²⁵ Пак там, 93—97.

²⁶ Г. Атанасов. Поглед към Добруджанския дунавски бряг от XI до XV в. — Исторически преглед, XLVIII, 8—9, 21—22.

²⁷ Ст. Ангелова. Към топографията на Дръстър през XII в. — В: Приноси към българската археология. II. С., 1993, 52—55.

²⁸ Ст. Ангелова. Археологическо проучване на средновековния Дръстър (резултати и перспективи). — В: Дуросторум — Дръстър — Силистра, I. 1988, 47—48.

²⁹ В. Пенчев. Към историята на Дръстър през XIII в. (по нумизматични данни). — Нумизматика, 2, 1987, 26—30; G. Atanasov, P. Pavlov. De l'itinéraire de l'armée tatar à travers la Bulgarie du nord et Dobroudja 2n 1242 (selon les données de sources archéologiques et numismatiques). — In: Numismatic and Sphragistic contribution to Ancient and Medieval history of Dobroudja. Varna, 1994, p. 230.

Икона от медно-сребро датирана от висшето Средновековие с изображение на Свети Пантелеймон

G. ATANASSOV

(Résumé)

L'article nous présente un rare monument de la petite métalloplastique de la fin du Xe et du début du XIe siècle. C'est une petite icône de plomb, découverte en Bulgarie de Nord-Est (Madara, Dobroudja), sur une des facettes de laquelle est représenté Saint Pantaleimon comme guéris-

seur. Nous y identifions ses attributs — dans sa main droite il tient un instrument chirurgical antique servant à retirer des flèches, et dans la main gauche — une boîte réservée aux médicaments de couvercle en demi-sphère et qui ressemble réellement à une tourelle. Sur l'autre facette de

l'icône est représenté un calvaire à trois degrés décoré de grands rameaux et des sigles IC XC NH KA — symbole du calvaire du triomphe apportant la vie et la lumière à tout être vivant. Les analogues les plus proches en ce qui concerne les attributs et l'iconographie sont les images de Saint Pantaleymon sur des molybdo boules byzantines du début du XIe s. et sur l'icône de stéatite du XIIe s. (?) conservée au Vatican. La datation de ce calvaire et surtout de ce type de calvaire est précisée pour la fin du Xe et le début du XIe s. Il figure essentiellement sur des staurothèques, ce qui laisse supposer qu'une staurothèque est le prototype de l'icône. Pourtant, en ce qui concerne le

style et la fabrication, les ressemblances les plus proches s'établissent avec un groupe de petites icônes de plomb de Dobroudja. Elles portent toutes l'image de Saint Georges et proviennent d'un milieu archéologique dont la datation est certaine — à savoir la fin du Xe et le début du XIe s. La petite icône de Saint Pantaleymon n'a pas servi d'enkolpion car elle est semi-finie. Ceci permet de supposer qu'elle a été coulée dans un atelier de la Bulgarie de Nord-Est (Draster?) esemble avec d'autres icônes de plomb de petites dimensions. De toute manière elle porte l'image la plus ancienne de Saint Pantaleymon découverte jusqu'à présent sur les terres bulgares.

M. GIMBUTAS. THE LANGUAGE OF THE GODDESS. SAN FRANCISCO. 1989. XXIII p., 388 p., 492, TABL., 13 MAPS.

„Езикът на богинята“ е опит на М. Гимбутас за реконструкция на многопластовата система от знаци, символи и изображения, характерни за късния палеолит, неолита и медната епоха (30 000 — 3 500 г. пр. н. е.) в Европа. При систематизацията на символите авторката изхожда от три основни теоретични предпоставки (с. XV — XXIII). На първо място, системата от праисторически символи и изображения са определени като вид метазезик, в който знаците не са абстрактни, а техният смисъл се разкрива в контекста. Те представляват комплексна система от взаимно свързани символи, а разбирането на смисъла на отделните знаци „води до представа за цялото“. На второ място, дългогодишните изследвания на М. Гимбутас й дават основание да предполага, че праисторията на Европа се разделя на два големи периода — прединоевропейски и индоевропейски. Тя е привърженик на миграционната теория, според която до края на V — началото на IV хил. пр. н. е. започва постепенната индоевропеизация на Европа от номадски племена от южноруските степи, свързана със загиването на земеделските неиндоевропейски култури (т. нар. „Old Europe“). Независимо от дискусивността на тази постановка, тя е една от господстващите в съвременната историография. На трето място, М. Гимбутас приема, че в периода на т. нар. „Old Europe“ (ок. 7000 — 3500 г. пр. н. е.) главната митологична фигура е женско божество. Символичната система на това божество представя цикличното (нелинейното) митологично праисторическо мислене. За разлика от Е. Дромезил и редица други известни съвременни митолози М. Гимбутас изхожда в книгата преди всичко от мъчяливия език на археологическите извори, без обаче да пренебрегва и възможностите за ретроспективни анализи чрез използване на по-късната писмена митология и фолклорни данни.

Символите в археомитологията на М. Гимбутас са класифицирани във взаимно свързани групи, които определят четирите теми на това оригинално проучване. Последните са изключително богато илюстрирани (общо 492 табла). Включени са многобройни археологически извори от късния палеолит на Западна Европа, неолитните и медни европейски култури — Сескло, Диминия (Гърция), Караново I—III (България), Коджандермен-Гумелница-Караново VI (Източни Балкани), Старчево, Кьорьош, културата на линеарната керамика, Винча, Тиса, Лендел (Западни Балкани, Среднодунавски басейн), мегалитната култура (Западна Европа) и др.; раннобронзовите култури от Егея и някои от Долнодунавския басейн и др.

Първата тема в изследването е „Богинята, даваща живот“ (с. 1—173). В нея са включени антропоморфни и зооморфни изображения и геометрични символи, които са свързани с богинята-птица. Според М. Гимбутас именно богинята-птица е основна фигура в праисторическата митологична представа за новия живот (природен и човешки, включващ и различни видове занаяти — прядене, тъкане, металургия — и други дейности, например музика). В редица случаи птичата глава върху антропоморфните фигури е определена като маска. Особено популярните изображения на

водни птици (патица, лебед) се обяснява с факта, че една от праисторическите митологични представи за началото на живота е свързана с водата. Геометричните символи на водата са шавронът; зиг-загът; меандърът; потокът, представен от многобройни предимно успоредни линии; мрежовидният орнамент. Сакрални знаци на богинята-птица са V, M, III. Антропоморфните и зооморфни символи на раждането и живота са вулвата; женските гърди; отворената уста или клон; изпъкналите очи, които често се срещат в съчетание с геометрични знаци или мотиви. Раждащата богиня през неолита е представена в седяща поза. При праисторическите ритуали са използвани символични керамични съдове (напр. аскосовидни, чиито устия са интерпретирани в книгата като отворена уста или клон), а неотменен елемент са били и свещените животни на богинята-птица — овенът, сленът и мечката, от които са запазени многобройни изображения от различните праисторически култури. Интерес представлява т. нар. „богиня със змиите“, изобразена върху фреските от двореца в Кносос (о. Крит, XVI—XV в. пр. н. е.), чиито корени са още в неолита. Праисторическите символи на мъжко божество, даващо живот, са фалусът или мъжката змия, но те се срещат много по-рядко (както и мъжките антропоморфни фигурки).

Втората тема е „Възобновяващата се и вечна земя“ (с. 141—183). Включени са символи на плодородието, ускоряването на живота и на запазването на жизнените сили, постоянно заплашвани от смъртта. В праисторическото изкуство плодородието е представено най-често от бременна богиня. Нейните изображения се появяват още през късния палеолит. М. Гимбутас отбелязва, че не всяко изображение на жена с подчертан бюст, корем и тазобедрени части символизира бременна богиня. В неолитното изкуство последната е представена с ръце върху издутия корем и голям полов триъгълник. През медната епоха тя е изобразена често седяща на трон във величествена поза с врязани символи (квадрати, триъгълници с точки, змеевидни спирали, меандри). Нейно свещено животно е свинята — символ на плодородието. Някои свещени изкуствени хълмове (напр. от Англия) са определени в книгата като метафори на бременната обожествена майка-земя. Редица от символите в погребалните ритуали, които в праисторията са тясно свързани с култа към плодородието, са представени като символи на самата бременна богиня (напр. могилният насип от мегалитната култура в Западна Европа). Овалната форма на някои неолитни гробове се приема, че е символ на яйцето като знак на плодородието или на женската утроба. Появата на детски погребения в пещи се свързва с представата за пещта (за хляб) като майчина утроба (а погребението в утробата е равнозначно на посатото семе в земята). Самата форма на пещите за хляб се асоциира с корем на бременна жена и е даден пример за модел на пещ с изобразена женска глава с геометрични символи (линии, спирали, меандри). Редица от плановите на мегалитните гробници се приема, че изобразяват контурите на човешка фигура. М. Гимбутас подчертава ролята на удвояването в изображенията и ритуалите, свързани с възобновяващата се вечна земя. Най-елементарната форма са две врязани или рисувани линии (резки) като допълнителни символи върху вулвата, яйцето, лицето или тялото на

бременната богиня. Още през късния палеолит се появяват и изображения на двойната богиня с две срещуположни релефни тела в очертанията на овал с форма на яйце и издадени навън глави. През неолита, медната и ранната бронзова епоха удвоената богиня е с едно тяло и две глави — една до друга еднакви по големина или една по-голяма и една по-малка глава. Фигурките от култура Винча са с клонове и маски, а върху тялото са врязани геометрични символи на богинята-птица. В тази част на книгата са дадени също и примери за съдове с удвоени женски гърди. Според М. Гимбутас двойното представяне на богинята или на нейните символи отразява представата за цикличната ѝ функция с летен и зимен аспект (съответно като млада и възрастна). В праисторическото изкуство от преданно-бронзовата епоха мъжките божества и демоните, свързани с плодородието, са много по-слабо представени в сравнение с женските изображения и символи. Това са антропоморфни фигурки; рогати животни с птичи маски или на бик; седящ маскиран мъж, държащ според авторката „кука“ като символ на възобновяването (култура Тиса); кентавър и др. От ранния неолит се появяват и фигурките на седящ мъж, представляващи различни аспекти на мъжко божество. От култура Димини (късен неолит) е известна седяща фигурка на т. нар. „Годишен бог“, символизираща според М. Гимбутас възраждащата се природа. Популярните фигурки на т. нар. „мислител“ и „мислителка“ от култура Хаманджия (Северна Добруджа) са определени като рядко археологическо свидетелство за божествената двойка на раждащата и загиващата природа. Без аналогни е андрогенната фигурка на гол мъж с женски гърди от културата Сескло (ранен неолит), която се свързва символично от авторката с двойните божествени изображения.

Трета тема е „Смърт и прераждане“ (с. 185—275). М. Гимбутас с основание подчертава, че в праисторическите митологични теми и символи на смъртта преобладават всъщност символите на прераждането и възраждането, което отразява вярването, че всяка смърт е свързана с нов живот. По тази причина един от аспектите на богинята-птица е богиня на смъртта и на възраждането. Символите, включени в третата тема, са едни от най-многобройните. В зооморфните изображения са анализирани ястребът, совата, кокошката, гълъбът, шипарът, вешното куче, жабата, рибата, бикът, пчелата и пеперудата. Всички те са както символи на смъртта, така и на живота. Особено многобройни върху праисторическата керамика са изображенията на яйцето като символ на прераждането. То се появява още през късния палеолит, изобразено върху убито животно (рисунка от пещера в Южна Франция). М. Гимбутас разглежда връзката между яйцето, водата и бика. В тази част на книгата един от акцентите е върху популярната във всички митологии тема — колоната на живота с медиативна функция и свързаните с нея симетрични композиции. Корабите в култа към мъртвите (изобразени върху ритуални предмети или надгробни стели) отразяват според авторката представата за смъртта на природата. Заедно с техните изображения са и символите на възраждането — например змията или рибата като епифания на богинята на прераждането върху цикладските ранно-бронзови ритуални блюда. В гробове от некрополи на редица праисторически култури (Хаманджия, Триполие-Кукутени, Керос-Сирос) се откриват антропоморфни фигурки, изработени от различен материал (глина,

мрамор), които също са символи на смъртта и прераждането. При тях ясно е подчертан половият триъгълник. Според М. Гимбутас женските маски в символичните гробове от Варненския некропол са заместители на подобни фигурки и са свързани или с годишните празници на плодородието, или са по повод на човешка смърт.

Последната (четвърта) тема е посветена на праисторическите символи на цикличното време (с. 279—313). Един от най-често срещаните орнаменти върху праисторическата керамика от неолита и медната епоха е S-видната спираля. Върху рисуваните керамични съдове от комплексите Коджадермен-Гумелница-Караново VI и Триполие-Кукутени спиралата в съчетание с полумесеца е една от постоянните теми. Самата представа за времето се предполага, че е свързана с лунния цикъл, който е широко застъпен в праисторическата символична система. М. Гимбутас дава примери за изображения на групи от лъв полумесец, пълнолуние и десет полумесеца, както и на групи, включващи и по-малък кръг, който вероятно е символ на „тъмната“ луна. Изображенията на женски божества в гробната архитектура подчертават възобновяващата роля на богинята в циклите на раждането, смъртта и прераждането. В същото време налице са и соларни композиции, в които важен елемент като символ на мощта е брадвата. В тази част на книгата е предложена и интересна интерпретация на изобразените самостоятелно върху менхири куки като част от спираля. Самите менхири, известни от Западна Европа, са определени като епифания на богинята-бухал. Многобройните праисторически кръгове от вертикални камъни се свързват със зимни ритуали, посветени на умиращото слънце. Противоположните спирали, кръговите композиции, включващи геометрични мотиви или зооморфни изображения и схематично изобразителните гребени или четки са определени като магически символи, стимулиращи живота.

В заключението (с. 316—321) М. Гимбутас определя общо символизма на „Old Europe“ като лунарен и хтоничен. Основната богиня според нея не е Богинята-майка, а Великата богиня като най-точно определение на нейната гравивна, деструктивна или възраждаща сила; като символ на връзката на целия живот с природата, в която няма само просто смърт, а смърт и прераждане. Редица от символите се запазват след сложна трансформация в индоевропейските митологични системи. В края на книгата са дадени речник на символите и са систематизирани основните аспекти на Великата богиня и на мъжките божества. Приложени са също синхронизационни таблици на праисторическите култури и карти с основните обекти.

Книгата на М. Гимбутас отразява съвременното ниво на проучването на символите в различните праисторически култури. Тя доказва, че реконструкцията на праисторическата култура, включително и на митологичното мислене, е една от най-трудните области в археологическите изследвания. Независимо от многобройните проспективни анализи на конкретните символи, включващи писмени и фолклорни данни, цялостното съдържание на археомитологията на М. Гимбутас се определя именно от систематизираните праисторически археологически извори. Това според нас е един от най-правилните подходи за изследване на праисторическата култура във всички нейни аспекти.

ЛОЛИТА НИКОЛОВА

През последните няколко десетилетия бяха постигнати значителни резултати в проучването на римския лимес (Великобритания, Германия и др.). Австрийските археолози също така проучват римската отбранителна система върху територията на своята страна. Техните резултати се публикуват в една поредица под заглавие „Der österreichische Donaulimes in der Römerzeit“. Сред тези изследвачи е и проф. Курт Гензер. В тук представената книга той запознава накратко читателите с дунавския лимес в днешните граници на Австрия, който се простира на дължина 340 км и е принадлежал в по-голямата си част към провинция Noricum, както и западните части на Pannonia superior (първата образувана в 15 г. пр. н.е., а втората 9—10 г. на н.е.).

Днешните австрийски земи в географско-историческо отношение са заемали изключително важно място. Те се намират в сърцето на Европа и са неразривно свързани с Алпите и Дунав. Затова неслучайно тези територии имат богата и бурна история.

Римската експанзия в този участък на реката започнала при император Август (27 г. пр. н.е. — 14 г. на н.е.). Изграждането на лимеса продължило при неговите наследници от Юлиево-Клавдиевата династия. Като цяло обаче военната политика на Рим спрямо варварските племена северно от Дунав била дефанзивна. В територията на дн. Австрия се намират сега 4 римски легионни лагера, концентрирани в две групи. От изток на запад това са Carnuntum и Vindobona (Виена), разположени в съседство, и в западната част гарнизоните при дн. Albing и Lauriacum (Enns-Loch). Несъмнено засега по археологически път най-добре е проучен легионният лагер Carnuntum с цивилното селище до него — municipium Aelium Carnuntum. Днес те се намират между малките градчета Петронел и Бад-Дойч-Алтенбург. Карнунтум бил постоянен гарнизон на legio XV Apollinaris и след това на legio XIII Gemina. Разкрити са принципията на лагера (шабът), преториумът (жилището на командващия), бараките и канцелариите на I кохорта, жилищата на висшите офицери и центурионите, карцерът и др. Разкопани цялостно са и два амфитеатъра — единият за гарнизона, а вторият за цивилното селище. С името Карнунтум е свързано и едно много важно политическо

събитие. Тук на 11 ноември 308 г. се е състояла „императорска конференция“, ръководена от Диоклециан и Максимиан. Било взето решението за избирането на двама Августи — Галерий Максимиан и Лициний, и двама Цезари — Максимин Дайа и Константин (Велики). Според съглашението от Карнунтум император Галерий и цезарят Максимин Дайа отговаряли за диоцезите Ориент и Египет, а Лициний и Константин за западните провинции.

В Лауриакум са открити: принципията, лазаретът, една баня, казарми, стопански постройки, казармите на I кохорта, жилища на имуни.

Тази част от дунавския лимес е била обект на непрекъснати нашествия на племена от север. Приблизително тук е избухнала продължителната и ожесточена Маркоманска война по времето на Марк Аврелий и Луций Вер.

Дунавската отбранителна система била изградена по начин, който в общи линии е валиден и за другите участъци на лимеса на Римската империя. През определено разстояние са разположени легионните лагери. Те са изградени на важни стратегически пунктове. Между тях са изградени кастели, засти от подразделения на тези легиони или от помощни войски. Между тях са разположени различни видове стражеви кули и пътни станции. Всичко това е свързано с добре охранявана и поддържана пътна мрежа.

Първоначално лагерите са били изградени от землено-дървени конструкции. От Траян (98—117) и Хадриан (117—138) нататък се появяват вече каменните укрепления. За последен път този лимес бил укрепен при император Валентиниан през втората половина на IV в., а в края на V в. напълно унищожен от германските племена.

Книгата има 69 образа. Дадени са различни карти на тук занимаващата ни гранична ивица с обозначение на легионните лагери, по-малките кастели, стражеви кули и станции, на местоположението на варварските племена северно от Дунав, планове на военните лагери, снимки и реконструкции на крепостни стени, стради, битова керамика, предмети на дребната пластика, скулптурни произведения, надгробни паметници с релефи и надписи, защитно и нападателно оръжие.

Книгата ще бъде много полезна за българските изследвачи на долина на дунавския лимес в нашите земи.

РУМЕН ИВАНОВ

S. CURČIĆ. GRACANICA. KING MILUTIN'S CHURCH AND ITS PLACE IN LATE BYZANTINE ARCHITECTURE. THE PENNSYLVANIA STATE UNIVERSITY PRESS, USA, 1979. 159 p., 127 III.

Църквата „Успение Богородично“ е един от оцелелите и до днес паметници на средновековната архитектура в Югославия. Известна е още като „Грачаница“ по името на селото, в което е построена. Сега тя е оградена със съвременни постройки на действащия манастир, отстоящ само на 9 км от гр. Прищина, столица на автономната област Косово в Югославия.

Спирам вниманието си на тази уникална монография главно по две причини. На първо място, това е архитектурата на забележителния средновековен паметник и неговата стенописна украса, които се родят не само с византийската, но и с българската художествена школа. На второ място, са историческите събития и отношенията между двете съседни балкански държави в края на XIII и началото на XIV в. В тази връзка появяването на едно такова върхово постижение на

средновековната архитектурна мисъл и творчество е закономерно да съвпадне с периода на възход на Сръбското кралство особено при управлението на Стефан Урош II Милутин (1282—1321).

Необходими са и няколко думи за автора на книгата. Слободан Чурчич е професор по история на архитектурата в САЩ (Илинойс). „Грачаница“ е неговата докторска дисертация, написана за Института по изящни изкуства при Нюйоркския университет и защитена през 1977 г. Получава награда от Общата комисия на Източна Европа и Американския съвет за научни изследвания. Присъдени са ѝ и други награди за най-добра книга.

Както сам авторът изтъква в предговора, „Грачаница“ с нейната живописна петкуполна форма е може би най-фотографираният и най-често експлоатираният за рекламни цели паметник. В същото време тя е единствената църква с първостепенно значение в средновековна Сърбия, останала без научна монография.

Археологическите проучвания и последвалата кон-

сервация на сградата, извършени през периода 1957 и 1967 г., допринасят за промяна на приетите дотогава общи концепции и мястото ѝ в историята на Византийската архитектура.

Първоначалните изследвания на църквата са противоречиви. Застъпени са главно две становища. Първото от тях Г. Миллет приема, че „Грачица“ е най-висше достижение на местната школа под византийско влияние. Второто мнение на Л. Брехиер определя „Грачица“ като интерпретация на Византийската култура. Целта на автора е именно да отреди правилно място на сградата не само от архитектурна гледна точка, но и в конкретния исторически период.

Монографията е разделена на 5 глави. В първата глава се разглеждат политическите и културните условия в Сърбия по времето на крал Стефан Урош II Милутин (1282—1321). Тук е мястото да споменем, че при царуването на този сръбски владетел отношенията на двете съседни балкански държави бележат най-голямо сближаване. Но докато Сърбия навлиза в период на подъем в политическата, икономическата и културната област, България изживява период на криза. Както е добре известно, за да спре понататъшното проникване на сърбите в българските земи в Северна Македония, българският владетел цар Георги II Тертер сключил съюз с ктитора на Грачица крал Стефан Урош II Милутин и се сродил с него, като дал първородната си дъщеря Елена за негова съпруга (1284). Това сближаване продължило и при следващия български владетел Тодор Светослав. Нещо повече, сръбският крал прави официално посещение в Търново. По този начин се създават реални предпоставки за проникване на вече утвърдената българска архитектурна и художествена школа в Сърбия. За съжаление тези важни аспекти в политическите и културно-историческите процеси не са намерили подобаващото им място в книгата на Чурчич.

Втората глава ни запознава с историята на Грачица. Няма никакво съмнение, че тя възниква по времето на крал Милутин, което е засвидетелствано от добре запознатия и точно датиран надпис, съпроводен с подписа на самия владетел и годината 1321, разположен около неговия портрет. От друга страна, представеният в ръцете му модел на църквата е най-важният поглед върху оригиналната ѝ форма. Като се има предвид, че тя е била замислена като мавзолей на кралската фамилия, тази дата би трябвало да се приеме като крайна за нейното изграждане. По-нататък в тази глава е проследено опеляването и някои преустройства на църквата през вековете на турското робство. Манастирът се запазва и през двете световни войни. Последната намеса върху сградата (1968 — 1974) засяга предимно почистване и консервация на стенописите.

Архитектурата на Грачица е една от главните цели на автора, която той разглежда в глава трета. Анализите се ограничават преди всичко до сградата на крал Милутин, тъй като по време на разкопките са разкрити останки от още две по-ранни църкви. Авторът с основание акцентира вниманието върху оригиналните форми на Грачица, докато сложните и сравнително добре запазени стенописи се разглеждат дотолкова, доколкото се отнасят до архитектурата на сградата. Критически проанализиран и коригиран е планът в сравнение с някои по-ранни публикации. Допълнени са и представите за обемно-пространственото ѝ решение, строителните материали, методите и техниките на изграждане и декорация. Следва да се отбележи, че

Слободан Чурчич проявява завиден професионализъм в изясняване на плана на постройката.

Методът, избран за анализиране на архитектурата, следва като правило логиката на развитието на дизайна — започва с обмислянето и изясняването на плана и завършва с декоративните аспекти на украсата. Разбира се, тук са включени основните компоненти на пространствената схема и осветлението на сградата. Авторът е съумял на базата на известното за паметника досега и преди всичко на собствените изследвания да изправи допуснатите грешки и пропуски, като фактически ни представи един нов план и концепция за Грачица.

В глава четвърта на монографията Слободан Чурчич си е поставил за цел да установи мястото на църквата в късновизантийската архитектура. В частност тук е застъпен въпросът за връзката на сръбската църковна архитектура по времето на крал Милутин като цяло, църквата „Успение Богородично“ в Грачица и византийската школа.

Анализите на възможната оригинална функция на сградата са представени в глава пета. Вниманието тук е съсредоточено върху някои игнорирани досега аспекти в нейната архитектура (напр. аркосолите във външните стени и др.). Разработката на тези въпроси дава основание на автора да твърди, че църквата е била предвидена за мавзолей. Разглеждайки най-височайшото покровителство и обичайните привилегии на ктиторите във византийската църква, Чурчич заключава, че гробниците от този тип са били предназначени за членовете на кралското семейство или може би за самия крал. В този аспект авторът търси връзката на Грачица с известния мавзолей на крал Милутин — църквата „Св. Стефан“ в манастира Банска. Именно тя дава повод за необходимостта от нейното повторно изследване и датироване. В резултат на това той достига до възможната дата на началото на строежа ѝ — 1311 г. Нещо повече, съумява да разгледа тези въпроси в контекста на политическото развитие на Балканите. В този смисъл Грачица е представена като „манифестация на ловката идеологическа програма, формулирана от крал Милутин като предизвикателство към върховната византийска власт“.

Монографията на Слободан Чурчич хвърля нова светлина върху тази великолепно постройка. Тя е не само най-висок връх в строителството по това време, но и, както авторът сам отбелязва, най-забележителен паметник на бурното политическо и културно развитие на Сърбия през първите десетилетия на XIV в.

Представените 127 илюстрации включват висококачествени професионални снимки, планове, разрези, профили и пр., които дават подробна и изчерпателна информация за специалистите. Очевидно авторът не е разполагал с фотографии на по-забележителните паметници от България (Несебър, Търново и др.), с които би могъл да внесе още по-близки аналогии с църквата в Грачица.

Накрая искам да отбележа, че проф. Чурчич през месец юни 1991 г. беше гост на българските научни среди и аз имах удоволствието да се запозная с него. В краткия разговор, който проведохме, той сподели, че наскоро книгата му е била издадена и на сръбски език, но изданието вече е изчерпано. За съжаление системата на информация за излезлите крупни научни съчинения от международен мащаб все още не позволява на нашите специалисти да се докоснат до тях в най-къс срок, което е сериозна пречка в научното дирене.

ИВАН ДЖАМБОВ

Национална научна конференция „Поселищен живот в Тракия през античността и средновековието“ Хисар'93

Конференцията се проведе на 23 и 24.09.1993 г. по повод 1700 г. на античния Диоклецианопол при днешния гр. Хисар. Организатори на събитието бяха Националният център за музеи при МК, Археологическият институт и музей при БАН, Общинският съвет и Археологическият музей — гр. Хисар.

Приветствие поднесе кметът на община Хисар г-н М. Денков. Присъстващите участници и гости почетоха паметта на известния наш учен и съпредседател на инициативния комитет за чествуване 1700 г. на града проф. В. Велков.

Научната конференция беше открита и ръководена от проф. д-р Й. Юркова, директор на АИМ при БАН — София.

Първата група доклади засягаха проблематиката, свързана с археологическите проучвания на Диоклецианопол и региона. Ст. н. с. К. Маджаров направи обзорна ретроспекция на археологическите проучвания на античния град и проблемите, свързани с тях през последните десетилетия. Бяха очерчани приносите в градоустройството и архитектурата на античния град, на икономическия и културен живот на Диоклецианопол (н. с. к. и. н. М. Маджаров). Естествено продължение на темата за археологическите проучвания в града беше докладът на н. с. к. и. н. Ив. Джамбов за средновековното селище над античния град при Хисар.

Особен интерес предизвикаха докладите на проф. д-р Д. Овчаров, който разгледа мястото на Диоклецианопол в системата на ранновизантийската отбрана и на ст. н. с. к. и. н. М. Ваклинова — „Литургични особености на християнските постройки в епископския център на Хисар“. Докладът на проф. арх. Ст. Бояджиев представи алтернативно виждане на някои проблеми около казармените помещения на Диоклецианопол и връзката им с укрепителната система.

Ст. н. с. к. и. н. В. Попова-Мороз направи кратко съобщение за портрета на известния император Хадриан от Хисар, а ст. н. с. Хр.

Джамбов говори за разкопаната от него късноримска Хисарска гробница — сега консервирана и достъпна за посещение. Проф. д-р М. Тачева изнесе доклад, в който обоснова своите нови концепции за северната граница на провинция Тракия до Северите.

Изнесените доклади предизвикаха дискусия, протекла в удобната за целта зала на Образцово читалище „Иван Вазов“.

В почивката на предобедното пленарно заседание участниците можаха да се запознаят с едни от най-интересните експонати на каменната и металната пластика от античността и средновековието, съхраняващи се във фондовете на Националния археологически музей — София, и Археологическия музей — Хисар, в организираната за целта изложба. Изложбата беше открита от ст. н. с. к. и. н. Л. Слокоска — директор на Националния археологически музей в присъствието на официални представители на Министерството на културата и града и всички участници на конференцията. Тази изложба не би могла да се осъществи без помощта на Центъра за музеи и МК, които осигуриха необходимите средства, на директора на Националния археологически музей — ст. н. с. Л. Слокоска и специалистите К. Карадимитрова и Е. Пазвантова. Във връзка с юбилейните тържества и подготовката на конференцията през 1993 г. на Археологическия музей — Хисар, бяха отпуснати средства за археологически разкопки в резервата, в резултат на което беше открита част от термите в града (разкопки на М. Маджаров и арх. Кр. Вачева).

Следобедното заседание беше председателствано от ст. н. с. Л. Слокоска. В първата си част то включваше доклади от праисторическата епоха в Тракия на ст. н. с. к. и. н. В. Николов, ст. н. с. А. Радунчева и к. и. н. Л. Николова. Д. Кожухаров изнесе доклад за новооткрити надгробни плочи от елинистическата епоха в Несебър.

Интересни проблеми бяха засегнати в докладите, посветени на

укрепителната система, материалната и духовната култура на римските и късноантичните градове: ст. н. с. I ст. А. Милчева — „Никополс ад Нестум през късната античност“, ст. н. с. I ст. Т. Иванов — „Укрепителната система на Сердика през римската и ранновизантийската епоха“, Л. Стайкова — „Към въпроса за некропола на Пауталия“, н. с. к. и. н. П. Балабанов — „Стратиграфия на ранните етапи от живота на Деултум“, н. с. Ц. Дражева — „Градоустройствено развитие на Деултум-Дебелт в периода от края на III в. до средата на Х в.“

Специални доклади бяха посветени на топографията и градоустройството на един от най-важните градски центрове в провинция Тракия — Августа Траяна и региона — (н. с. К. Калчев), на проблема за охраната на пътищата в римска Тракия и Мизия — (ст. н. с. Д. Николов). Д. Янков приведе аргументирани факти относно местоположението на средновековните центрове Крън и Потука. Оживена дискусия предизвика интересният доклад на д-р Вендел (Германия) за разкопките в Карасура и вижданията му относно поселищния живот на прехода между късната античност и ранното средновековие. С това приключи първият ден от работата на конференцията.

През втория ден заседанието, председателствано от ст. н. с. М. Ваклинова, включваше доклади, посветени на нови археологически открития също в Тракия. Ст. н. с. к. и. н. Ж. Аладжов и ст. н. с. к. и. н. И. Щерева говориха за разкопките при Карнобат и Сливен и проблема за прехода от античността и средновековието в Югоизточна България. Н. Танчева-Василева се сприя на строителната дейност на две римски кохорти в Кабиле от II—III в. А. Милчева направи обстойно изказване по изнесенния доклад. Б. Борисов посвети своя доклад на поселищния живот в Северноизточна Тракия през XI—XII в.

Пловдивските археолози се представиха с доклади, свързани с архео-

логическите проучвания на най-големия град в Тракия — Филиппопол, през античността и средновековието. Те показаха най-новите резултати от провеждащите се и понастоящем разкопки. Н. с. Е. Кесякова говори за Филиппопол през късната античност, а М. Боспачиева — за източния некропол на града, Р. Морева посвети своя доклад на топографията на средновековния Пловдив, а Ж. Танкова — на новите резултати от разкопките на жилищен квартал по южните склонове на Трихълмие през XI—XII в. Докладите в по-голямата си част бяха богато илюстрирани с диапозитиви и предизвикаха коментара не само на специалистите, но и на културната общественост в града, която се

включи активно в дискусиите.

В края на заседанието беше предложено обявената предварително кръгла маса по проблемите на Археологическия резерват в Хисар да прерасне в Национална конференция за археологическите резервати в България. На по-късно проведената среща с музейната колегия в Шумен, организирана от Центъра за музеи при МК, това предложение бе прието единодушно.

Като част от научната програма за участниците в конференцията беше организирана екскурзия из резервата, при която те успяха да се запознаят не само с новите археологически открития, но и с останалите археологически паметници.

При закриването на конференцията беше изразено всеобщо мнение за нейното високо научно ниво и перфектна организация. Предложиха се изнесените доклади да бъдат отпечатани в специален сборник. Това предстоящо начинание, както и цялостната организация не биха били възможни без активната помощ на Общинския съвет и Общинската администрация — Хисар. Сигурен съм, че гостите и участниците в конференцията и тържествата, посветени на 1700 г. от основаването на Диоклецианопол са оценили усилията на малкия колектив на Археологическия музей в Хисар.

ИВ. ДЖАМБОВ

СЪДЪРЖАНИЕ

- Росица Ненова-Мерджанова* — Съдове с форма на човешки или антропоморфен бюст от римските провинции Мизия и Тракия 1
Румен Иванов — Долнодунавският лимес в карти от XV—XVIII в. 5

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

- Явор Болджиев* — Датране по радиовъглеродния метод на раннеолитното жилище от Слатина (София) 19
Георги Кузманов — Късноантична баня в Никополс ад Нестум 24
Славка Чернева-Тилкиан — Измерващи уреди от Филиппопол 35
Стамен Михайлов — Ново четене на надписа от Кюлмен 41
Георги Атанасов — Ранносредновековна оловна иконка със св. Пантелеймон 47

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

- Лолита Николова* — M. Gimbutas. The Language of the Goddess. San Francisco. 1989. XXIII p., 492 tabl., 13 maps 53
Румен Ивандов — Kurt Genser. Der Donaulimes in Österreich. Stuttgart-Aaler, 1990. 96 s., 69 Abb. 55
Иван Джамбов — S. Curčic. GRACANICA. King Milutin's Church and Its Place in Late Byzantine Architecture, The Pennsylvania State University Press, 1979. 159 p., 127 ill. 55

ПРЕГЛЕД

- Иван Джамбов* — Национална научна конференция „Поселищен живот в Тракия през античността и средновековието“, Хисар '93 57

SOMMAIRE

- Rosica Nenova-Merdjanova* — Des vases en formes de torse humain et anthropomorphe venant des provinces romaines la Mésie et la Thrace 5
Roumen Ivanov — Le limes du Bas-Danube sur les cartes des XVe—XVIIIe siècles 18

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

- Yavor Boyadjiev* — Datation au radiocarbone d'un logement du haut néolithique à Slatina (Sofia) 23
Georgi Kouzmanov — Les bains à Nicopolis ad Nestum datant de la basse antiquité 35
Slavka Tcherneva-Tilkian — Instruments de mesure de Philippopolis 41
Stamen Michailov — Nouvelle interprétation de l'inscription de Keulmen 46
Georgi Atanasov — Icône de plomb datée du haut Moyen-Age portant l'image de Saint Pantaleymon 51

CRITIQUES ET OUVRAGES RECENSES

- Lolita Nicolova* — M. Gimbutas. The Language of the Goddess. San Francisco. 1989. XXIII p., 492 tabl., 13 maps 53
Roumen Ivandov — Kurt Genser. Der Donaulimes in Österreich. Stuttgart-Aaler, 1990. 96 s., 69 Abb. 55
Ivan Djambov — S. Curčic. GRACANICA. King Milutin's Church and Its Place in Late Byzantine Architecture, The Pennsylvania State University Press, 1979. 159 p., 127 ill. 55

REVUE

- Iv. Djambov* — Conférence scientifique nationale „Les localités en Thrace pendant l'Antiquité et le Moyen-Age“ 57

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Ст. н. с. I ст. **ДИМИТЪР ОВЧАРОВ** (главен редактор), ст. н. с. I ст. **АЛЕКСАНДРА ДИМИТРОВА-МИЛЧЕВА** (зам. гл. редактор), ст. н. с. **ВАСИЛ НИКОЛОВ** (секретар), проф. **ЛЮДМИЛ ГЕТОВ**, ст. н. с. I ст. д-р **ЙОРДАНКА ЮРУКОВА**, ст. н. с. I ст. **ХЕНРИЕТА ТОДОРОВА**, ст. н. с. **АЛЕКСАНДЪР БОНЕВ**, ст. н. с. **ГЕОРГИ КИТОВ**, ст. н. с. I ст. **ЛЮДМИЛА ДОНЧЕВА-ПЕТКОВА**

Адрес на редакцията

Археологически институт и музей при БАН, София,
ул. „Съборна“ № 2, тел. 88-24-06

Адрес на администрацията

Издателство на БАН, 1113, ул. „Акад. Г. Бончев“, бл. 6

Технически редактор *Донка Костова*

Коректор *Кирилка Тошкова*

Дадена за набор август 1994 г.

Подписана за печат февруари 1995 г.

Печатни коли 7,50

Издателски коли 7

Формат 60 x 84/8

Издателски индекс 13821

Тираж 800

Поръчка № 2

Фотонабор—Издателство на БАН

Печатница на Академично издателство „Проф. Марин Дринов“

ISSN 0324-1203

20203